

3393

63.5 - 0P

K90

КҮЙЕУ КЕЛТІР, ҚЫЗ ҰЗАТ

842007
09

6

жа.

И.

дан ө.

сағадан

Бақытымыз

лерімізден,

лық, инабаттылық.

ғасырлап сіңген ұлттық мінез, қасиет жайында жиі еститінбіз. Қызыға тыңдап, өзіміздің де соларға ұқсағымыз келетін. Сосын белгілі Қазан төңкерісі келіп, сіз бен біз білетін Кеңес үкіметі орнады. Бәріміз болашағымызға үмітпен қарап, шынайы бақытымыздың басы болар деп сендік. Осы төңкеріс әкелген ортақ мәдениетке, ортақ дәстүрге еліктедік. Иmandылық ескіліктің сарқыншағына бағаланып, кейінге ысырылды. Сөйтіп, бірте-бірте ұлттық мінезімізден, салт-дәстүрімізден алыстап, не өзгеге, не өзімізге ұқсамай дүбара күйге түскенімізді байқамай да қалыппыз.

қыз ұзат» ... Апыр-ау, бұл тіп елжіремегелі небір заман алындай тынысымды кеңітіп, ып барады ғой...

астық шақ біздің де басымыздық сезімге бөленіп, ақ бо-Немерелі, шөберелі болдық. ол кезде алды дария әже-езік жеңгелерімізден иманды-

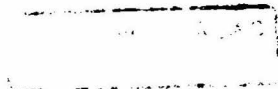
яғни халқымыздың бойына

(Жалғасы мұқабаның үшінші бетінде)

КҮЙЕУ КЕЛТІР, ҚЫЗ ҰЗАТ

АЛМАТЫ «АНА ТІЛІ» 1992

ББК 63,5
К 90

Редакторы Сырым БАҚТЫГЕРЕЕВ

К 90 Күйеу келтір, қыз ұзат (Құрастырған
Ш. Керімов, филология ғылымының кандидаты) ---
Алматы: Ана тілі, 1992. — 112 бет.
ISBN 5-630-00099-3

К $\frac{0301070000-037}{415(05)-92}$ 027—92

ББК 63,5

ISBN 5-630-00099-3

© Ш. Керімов, құрастырушы, 1992

ҚЫЗДЫ АУЫЛДА КҮНДЕ ҚЫЗЫК

Қадірлі оқырман!

Сіздің ұлыңыз ер жетіп, қызыңыз бой жетіп келе ме? Өзгенің тойын қызықтау жөнінің бір-басқа да, өз тойыңызды өткізу жөнінің бір-басқа екеніне ой жібере бастадыңыз ба?! Егер солай болса әлі де өз төсегіңізге өзіңіз симай талай түнді тыпырышып өткізеріңіз сөзсіз. Өйткені той жасаудың сол күндердегі сауық-сайран салтанаты ғана емес, мән-маңызы одан әлдеқайда жоғары ғұмырнама сабақтастығы екендігін, ең алғаш сонда, саналы түрде сезінер едіңіз де байлық-болмысыңыздың, мүдде-мүмкіндігіңіздің шек-шекпірін таразылап, ата-аналық парызыңызды өтеудің ең бір жауапты, ең бір қиын да соны сүрлеуіне түсер едіңіз.

Демек, той қамымен шектеліп қалмай ұрпақ қамын, оның тектілік, тәндік тазалық сипатын ойлау, ата-бабалық пен жалпы адамзаттық арнадағы асыл қасиеттерді адал жалғастыру рәсімінде, аяқтық тұрғыда жүрек ауыртар едіңіз. Әңгіме неліктен осылай қойылып отыр?

Құдайға шүкір, тәуелсіздік дәмін тата қоймағанымызбен, ең алдымен ұлт аралық туыстық емес, ұлттық туыстық, ұлт аралық жан-жүйе емес, ұлттық жан-жүйе негізіне бет бұрғандаймыз. Үміт оянды, қиял да қанағаттанғандай. Десек те, ұлттық уызынан нәр алған, ұлттық тәрбие бесігінде тербеліп өскен, қаны, тілі, ділі таза, қиядағыны қағуға қарымды, тәні шымыр, ойы өрелі ұрпақ тағдырын, ең алдымен, осы өз ұлымыз бен өз қызымыздың отау көтеруімен тікелей байланыстыруды шынайы сезінген кезеңде, өзегіңді өрттей шарпып, мына бір жәйт, жаныңа тыным тапқызбайды. Ол, қалай болғанда да, ұрпақты аздырмау жайы. Тарихтан жақсы белгілі, ұрпағы азған талай ұлт ұлт болудан қалып, жер бетінен жым-жылас жоғалып кетті емес пе?! Осы жәйттен хабардар ата-бабамыз: «Малым-жанымның са-

дағасы, жаным – арымның садағасы» деп ар-намыс үшін отқа да, суға да түскен ғой. Тұрмысқа жасауымен жөнелтіп тұрып қызына әкесі: «Балам, жаман болма, атаңа нәлет келтіресің» деп, неке қияр тойынан кейін күйеу баласына енесі: «Балам, қорлама қызымды, атағымды өлтіресің» деп, осы ар, намысты келесі ұрпаққа тағы арқалатты-ау!

«...Батырлық, байлық кімде жоқ
Ғашықтық жәні бір басқа...», —

деп үздіккен Қыз Жібектей аруын үкілетіп өсірген халқымыз бұл ғажап сиқырлы сезімнің өзін жөнді жерінде тежелеп ұстап, қасиет-қадірін жойып алмауға тырысқан ғой. Тамыры тым-тым тереңге кететін, қыз таңдау немесе жігіт таңдау, құда түсірту, қыз алып, қыз берісудің толып жатқан жол-жоралғысын сақтау сияқты дәстүрлер, міне осындай, «ұрпағым бұзылмасын, бақытым ортаймасын» деген аталық ұлы мұраттан туған.

Сан ғасырды артқа тастап бізге жеткен халықтық асыл мұраларымызда қызды, дәлірек айтқанда қыз өсер отауды жігіттің өзі емес әуелі жігіттің әкесінің таңдауында, содан соң барып жігіттің сол қызды көріп, таңысуында үлкен мән жатқан жоқ па?! Айталық, «Ер Төстік» ертегісінде келін іздеп, ел кезген Ерناзар бір үйге түсіп, керегеде Ілүлі тұрған сегіз сырғаны көргенде еңкілден жылай бастайды.

«...Үйдің бәйбішесі Ерназардан:

— Иеге жыладың? — деп сұрайды.

Жылаған себебім: тоғыз ұлым бар, соған тоғыз келін іздеп жүрген адаммын. Тоғыз ұлымның бір әке, бір шешеден туғаны сияқты тоғыз келінімнің де бір әке, бір шешеден туған болуын іздеп жүрген адаммын. Керегенің басындағы қол сырғаны көргенде тілестіме жеттім ғой деп қуанып қасып едім, санасам біреу кем екен, соған жылап отырмын, — дейді Ерназар.

— Ендеше, жылама, тағы біреу бар, әне түр, — деп бәйбіше тұсбақаннан тағы бір сырғаны алып келеді. «Кенжекейімнің сырғасы еді, мұны сегіз қызымның сырғасына араластырмаймын, ана қыздарым бір төбе, Кенжекейім бір төбе. Сондықтан Кенжекейімнің сырғасы олардікінен бір бөлек тұрады» — деп сырғаны қайтадан орнына іліп қояды.

Ерназар оған:

— Сенің сегіз қызың бір төбе, Кенжекейің бір төбе болса, менің сегіз ұлым бір төбе; Төстігім бір төбе еді, Кенжекейің Төстігімдікі болсын, — дейді.

Сөйтіп, Ерназар тоғыз қызға құда түсіп қайтады...».

Ерназардың тоғыз келінді тоғыз үйден іздемей, бір үйден іздеуінің өзі келіндерім де ұлдарым сияқты бауырлас, сыйлас болса екен деген тілекке меңзейді.

Осындай байырғы жақындастыққа, сыйластыққа тегізделген құдандалықтың тағы бір түрі «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Алпамыс» жырларында айшықты көрінеді. Әйелдері жүкті болған екі дос егер біріміздің әйеліміз ұл туып, екіншіміздің әйеліміз қыз туса, өскен соң оларды үйлендірілік деп келіседі. Мұны — атастыру дейді. Бұдан, әрине, қазақ жастары бұрын тек әкесінің үйғарымымен үйленген екен деген қорытынды тумаса керек. Қозының да, Алпамыстың да қалыңдықтарын іздеп шығуларына атастыру дәстүрі түрткі болғанымен Қозы мен Баян, Алпамыс пен Гүлбаршын арасындағы ажырамас махаббат бір-бірлерін көргеннен кейін ғана барып шоқтай қызып, өрттей лаулайды ғой. Сондай-ақ, атастырылған ұл мен қыз өскен соң әкелеріндегі достықпен өтуге тиісті болған деген пікірмен де келісу қиын. Айталық басымда ниет дұрыс болғанмен кейін Баянның әкесі Қарабай мен Гүлбаршынның әкесі Сарыбайдың құйрық-бауыр жесіскен құдасынан қаша көшуінің өзі мұндай достықтың өнеге тұтып, мұрас етер достықпен төрт қайнаса сорпасы қосылмайтындығын көрсетеді. Демек, қайын атасы іс жүзінде «сатып кетсе» де Қозы мен Алпамыстың қалыңдығын іздеп шығуы әкелер достығын жалғастыру ниетінен тумаған, ата дәстүрін ар-намысындай қабылдаған, ар-намысын көздің қара-шығындай сақтаған мінездің ісі болса керек.

Қыз Жібектің:

«...Өлгені Төлегеннің рас болса
Құдайым Қыз Жібекті неге алмайды...», —

дей келіп, екінші бір нұсқада:

«...Артымда жеткіншегім бар деуші еді,
Жесірін іздеп келіп неге алмайды...», —

деп зарлауында да осындай терең мән жатыр. Бүгінгі арамыздағы ойлы ақын Қадыр Мырзалиев те:

«...Бір жаманы үйленіп жеңгесіне,
Бір жақсысы жесірін қаңғыртпаған...», —

демей ме?!

Жар таңдау ата-анаға ғана емес, қыз бен жігіттердің өздеріне де үлкен сын. Жігіт — зерде-зейіні, өнері, тапқырлығы, күш-жігер, қайрат-қаруы, білімі; қыз — ата-тегі, ақыл-парасаты, сымбат-көркі, іс-өнері сияқты қасиеттерімен сараланған. Білек күшіне сын — жекпе-

жеткен, ақыл-санаға сын – жұмбақ айтысқа дейінгі толып жатқан кедергілерден өту міндет саналған.

Міне, осылайша тең теңін тапқаннан кейін, әке, шеше қызын ұзатуға немесе ұлын үйлендіруге де айрықша жауапкершілікпен қараған. «Алламыс» жырындағы:

«...Екі тектің баласын,
Ептемекке келгенмін.
Елдестірмек елшіден,
Жауластырмақ жаушыдан,

Құсқа шыққан аушымын.
Сізде қыз бар, бізде — ұл,
Қызына келген жаушымын...», —

сияқты тұспал сөздермен басталатын құдалықт^ағы жол-жоралғысына дейінгі кіріс шығысқа, мүмкіндігінше, ешбір ата-ана тарылмаған. Өйткені, осындай жол-жоралғылар арқылы жас отауды көптеп көлемдеп, сән-салтанатымен тік тұрғызып та жіберген.

Айталық, «Ер Төстікте» мынандай бір көрініс бар: «Кенжекейдің әкесі қыздарына түгел енші беріп, көп жасаумен ұзатады. Сонда Кенжекей әкесінің берген еншісіне — мінгізген ат, арттырған түйе, тарттырған жасауына разы болмайды. «Әкем маған жылқыдан Шалқұйрық атты берсін, жасаудан Ақсырмалды берсін, түйеден Құба інгенді берсін», — дейді.

Кенжекейдің әкесі қызына ашуланып, кісісін қайтарып жібереді:

— Қызыма айта бар, Ерназардың байлығы оған жетеді. Шалқұйрық атты сұрағаны несі? Шалқұйрық жылқымның құты, құтқа қыз ие болған жер бар ма екен? Құба інген түйемнің басы, түйемнің басын сұрағаны несі, қызда ондай түйе артар бар ма екен? Ақсырмалды сауыт атадан ұлға қалған мұра, мені қызым қу бас дегені ме? Қызым өйтін жаулығын білдірмесін, — дейді.

Кенжекей әкесіне қайта кісі салыпты: «Шалқұйрықты сұрағаным, ерсе лайық ат еді, ер мінсін деп едім; Құба інгенді сұрағаным, ер қосын артсын деп едім; Ақсырмалды сауытты сұрағаным, Ер Төстік ер еді, сол ер кісін деп едім», — депті.

Әкесі Кенжекейдің сөзінен жеңіліп сұрағандарын берітті.

Сән, салтымен ұзатылып бара жатқан қызынан әкешеше, осылайша ештеңесін де аямайды. Алайда, бұдан бар болған соң бай несін аясын, қайта байлығын көрсетіп, бедел, абыройын өсіруге ұмтылмай ма, деген де ой тууы мүмкін. Әрине, мұнда да шындық жоқ емес, әйтсе де ең басты ата-аналық міндет — мәпелеп өсірген ұлы мен қызын мүмкіндігінше ата дәстүрімен, жол-жоралғысымен сәнді етіп үйлендіруге немесе тұрмысқа шығаруға келіп саяды. Егер осы дәстүр қайсысының тарапынан болсын

бұзыла қалса, сонысына ең қаталына дейінгі толып жатқан үкімдер шығарылып, ол үкімдер сондай қаталдықпен орындалатын болған. Ақтөбе облысы, Шалқар ауданының Сынтас деген жерінде осыны айғақтайтындай бір аңыз сақталған.

Атақты бай ұзатылып бара жатқан қызына керемет мол жасау жасайды. Сансыз мал, көзді жайнатқан еспесіз дүние, мүлікті қызының алдына салады. «Әкелік парызымды адал өткердім ғой», — деп көңілі шалқыған әке күйменің қоңыраулары сыңғырлап, жолға түсер шақта қызын шақырып алып: «Разымысың қызым», — деп сұрайды. Сонда жаңағы бүкіл байлықты көзіне ілмеген қызы: «Жоқ, разы емеспін, босағам борлаусыз, есігім сырлаусыз қалды», — дейді. Шалқыған көңілі шарт сынған әке: «Қара тас бол да қатып қал», — деп қарғайды. Қалыңдықтың көші сол бойда тұтастай қаратас болып қатып қалыпты. Нақ осындай аңыз Шымкент облысында да кездеседі. Онда қызы: «Итаяғым күміспен күптелмей қалды», — деп іреніш білдіріпті. Сол қатып қалған көштер сұлбасы қазір де бар.

Тұңғыш перзент дүниеге келгеннен соң қыздың өз үйіне төркіндеп, күйеудің қайындап, жиеннің нағашылап келіп қайтқанынан, осыдан соң күйеу жігіттің әкесінің ұлын еншілеп шығарғанынан кейін ғана «Жас отаудың жал-құйрығы бүтінделді, өмірлері күптеленді» деп, екі жақтың да көңілдері жайланады.

Міне, осы — жар таңдаудан «жас отаудың жал-құйрығының бүтінделгеніне» дейінгі толып жатқан салт-дәстүрлерді, оның жөн-жосығын, жол-жоралғысын, ырым-кәдесін білу, бәрімізге де ганибет қой. Әрине, уақыт өз өзгерісін жасап жатады, бірақ ата-дәстүрлерімізді кеңірек біліп, оның күнделікті тіршілігіміздегі сабақтастығын қолдан келгенше үзбегенге не жетсін. Осы мақсатта, құрметті оқырман, халқымыздың ұлттық салт-дәстүрлері жайында жазылған, қазір тарихи мұраларымызға айналған еңбектерден қызды ұзатып, ұлды үйлендіруге байланысты қызықты деректер келтіретін шағын үзінділерді ұсынып отырмыз. Әрине, нақты бір халықтың бүкіл болмысын танып, түсінуге қызығушылық қай кезде де болған ғой. Қазан төңкерісіне дейін де, одан кейін де толып жатқан еңбектер жазылған. Алайда, соңғы жетпіс жыл көлемінде, белгілі себептермен, соның көпшілігі қолымызға тимеді, жарияланғандарының өзі идеологиялық ықпалдың әсерінен ұлттық болуымызды біраз әлсіретіп көрсетті. Енді ғана осындай «құлыптаулы»

қазыналарымыз жарық көре бастады. Осы шағын еңбекке біз де, шағын ғылыми ортаға болмаса, қалың көпшілікке белгісіз болып келген тарихи мұраларымыздың кейбір тақырыбымызға қатысты үзінділерін қазақшалап, ұсындық.

Халқымыздың өткен ғасырдағы салт-дәстүрлері жайлы жазылған еңбектерде Л. Ф. Баллюзек пен Н. И. Гродековтің есімдері де жиі аталады. Әлеуметтік жағдайы, саяси көзқарасы басқаша отаршы орыс патшасының генералдары шалайдағы «қайдағы бір» қазақтардың қыз беріп, қыз алысудағы жол-жоралғыларына, / ырым, кәделеріне нәліктен қызыға қалды? Жақсы, қызықты-ақ дөлік, «қайдағы бір» сол генералдардың жазбалары біз үшін несімен құнды болып отыр?

Гәп мынада. Торғай облысында 1865 жылы әскери губернатор болып тағайындалған Л. Ф. Баллюзек осы қызметте 12 жыл істеді. Талай экспедицияларда болған, Қырым соғысына қатысқан, Қытай мен Жапон елдерін шарлаған генералға патшалық Ресей, өз мүддесінде тағы бір өте астарлы да жауапты жұмыс тапсырды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Ресейдің қоғамдық өміріне елеулі өзгерістер әкелген реформалар, оның ішінде 1864 жылғы сот реформасы дүниеге келді. Бұл кезде қазақ даласын отарлау толық аяқталған еді. Енді осы саясатты жаңа жағдайда жаңаша жүргізудің қажеттігі туады. Ал оның бір жолы — бодан елін еркінсітпей, етегінен басып отыру үшін іштен шалу — яғни боданының бүкіл болмысын — тұрмыс-салтын, мінез-құлқын біліп алып, соған сай жымысқы әрекет жасау болатын. Міне, осы әрекеттің идеологиялық та жүгін көтеру мақсатында 1869 жылы Мәскеуде арнайы миссионерлік қоғам құрылды. «Қазақтардың тамырын басып көру үшін» жер-жерге жедел түрде бағдарламалық құжаттар жөнелтілді. Айталық, 1882 жылдың наурызында Батыс Сібір генерал-губернаторы Семей облысындағы уезд бастықтарына қазақтардың салт-дәстүр тәртібін жинақтап, жалап жіберуді тапсырды. Осы материалдар негізінде статистикалық комитеттің құрметті мүшесі П. Е. Маковецкий «Қырғыздардың дәстүр заңдылығын зерттеу бағытындағы материалдар» атты еңбек жазды. Сол сияқты Торғай облысының әскери губернаторы Лев Федорович Баллюзек те жергілікті қазақтардың жалпы іс жүргізу тәртібін, оның ішінде салт-дәстүрлерін де зерттеуге кірісті. Бұл жұмысқа облыстың белгілі адамдарын — сұлтандар мен билерді, беделді ақсақалдарды жұмылдырды. Әсіресе, осы материалдардың біраз бөлігін Сейдалин деген сұлтан жи-

нап береді. «Менің бұйрығыммен бұрынғы Басқарманың орынборлық қыргыз қызметкерлері жинаған қыргыз дәстүрлері туралы материалдарды баспаға ұсына отырып осы мәліметтерді жинауға қатысқандардың бәріне, әсіресе осы жұмысқа мейлінше көп күш жұмсаған штаб ротмистрі Сейдалин сұлтанға айрықша ықыласымды білдіруді өзіме міндет санаймын»,* — деп жазды генерал кейін. Мұндағы Сейдалиннің, сол кездерде Тройцк округтік сотында сот мүшесі болған белгілі Жансұлтан Шуақұлы Сейдалинге қатысы бар ма, жоқ па, ол жағы бізге белгісіз, алайда еңбектің деректерге молдығына, ғылыми құндылығына қарағанда, материалдарды жинағандардың ішінде, шындығында да, ойы қарақты, зерделі адамдар аз болмағанға ұқсайды.

Нақ осы пікірді Сырдария облысының санақ комитетінің төрағасы, атақты Хиуа жорығына қатысқан генерал-майор Н. И. Гродековтің еңбегі хақында да айтуға болады. Ол да материалдарды жаңағыдай жолмен, яғни қарауындағы қыргыз, парсы, сарт тілдерін жақсы білетін А. Н. Вишнегорский деген офицер арқылы жергілікті ауыл ақсақалдарына, ел ағаларына жинаттырды. Жеті ай бойы жүргізілген жұмыста материалдар көп жиналды, оны сұрыптап, жүйелеп жазып шығуға Н. И. Гродеков бір жылғы уақытын жұмсады.

Патша генералдарының сүзгісінен шыққандарымен, әрине мұны ұмытуға болмайды, аталған еңбектер, сөз жоқ, қолдағы жазбаларды салыстыра оқып, халқымыздың ұлттық дәстүрлерін тереңірек түсінуімізге көмектеседі. Сондай-ақ діндарлығы үшін есімі ауызға алынбай, ұзақ жылдар бойы оқырмандарға белгісіз болып келген, өткен ғасыр мен үстіміздегі ғасырдың тоғысында «Тауарих хамса» атты елеулі еңбек жазып қалдырған көрнекті тарихшы, этнограф Құрбанғали Халидидің осы еңбегінен берілген үзіндіде де осы тақырыпта мол мағлұматтар келтіріледі.

Жинақты құрастыру кезінде 1948 жылы бұрынғы Қазақ ССР Ғылым академиясы орыс тілінде шығарған «Материалы по казахскому обычному праву» жинағы, әр жылдары жарық көрген «Қазақтың музыкалық фольклоры», «Жар-жар», «Беташар», «Той кітабы», «Наурыз», «Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті», «Ақ бата» жинақтары, Монғол қазақтарының халық әдебиеті үлгілері, С. Қасқабасовтың орыс тілінде шыққан «Родники искусства», Х. Аргынбаевтың

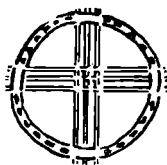
* Л. Ф. Баллюзек. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой Киргизской орде силу закона. Предисловие. Записки Оренбургского отдела ИРГО, вып. II, 1871 г., стр. 133

«Қазақ халқындағы семья мен неке», Б. Уахатовтың «Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы», «Қазақтың халық өлеңдері», Т. Бекхожинаның «Қазақтың 200 әні» атты еңбектер, О. Асқар құрастырған «Қара өлең» атты жинақ, ел аузынан жиналып, республикалық газет журналдарда жарияланған тұрмыс-салт жырлары пайдаланылды.

Соңғы жылдары жалпы орта және арнаулы орта оқу орындарымен бірге жоғары оқу орындарында да халқымыздың ұлттық салт-дәстүрлерін оқыту қолға алына бастады. Тек, өкінішке орай, бұл жұмыс мейлінше баяу жүргізілуде. Мінездегі сылбырлыққа қоса, білікті мамандардың, сондай-ақ арнайы оқу құралдарының тапшылығы да ұлттық болмысымызбен жақынырақ таныса түсуімізге айтарлықтай қиындықтар келтіріп отыр. Сондықтан, жинағымыз осы олқылығымыздың орнын толтыруға сәл де болса септігі тисе, мақсатымыздың орындалғаны деп есептер едік.

Баспадан

ҰЛДЫ ҰЯҒА, ҚЫЗДЫ ҚИЯҒА

ТОЙ:

құда түсу тойы;
есік-төр көрсету тойы;
ұрын тойы;
қыз ұзату тойы;
келін түсіру тойы.

КӘДЕЛЕР, ЫРЫМДАР, ЖОЛ-ЖОРАЛҒЫЛАР:

үкі тағар;
бас жақсы;
сүт ақы;
сәукеле байғазысы;
шатыр байғазысы;
ат байлар;
ентік басар;
отау жабар;
төсек салар;
шаш сипатар;
кемпір өлді;
ит ырылдар;
күйеу аттандырар, т. б.

*Ыбырай
Алтынсарин*

**ОРЫНБОР ВЕДОМСТВОСЫ ҚАЗАҚТАРЫҢЫҢ
ҚҰДА ТҮСУ, ҚЫЗ ҰЗАТУ ЖӘНЕ ТОЙ ЖАСАУ
ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ОЧЕРКІ**

Даңқты қазақтар әрқашан өзінің баласына басқа бір рудан, тайпадан барып, өзіндей даңқты адамдардың қызын айттыруға тырысады, қазір де солай. Қазақ арасындағы аңызға қарағанда, қыз айттырудың мұндай тәртібі Есім деген ханның бұйрығы бойынша орнаған көрінеді. Қазақ қарттары мұндай тәртіпте алысты болжағандық бар екенін, өйткені, қазақ арасы тыныш болмаған кездерде оның халыққа пайда келтіргенін айтады. Шынында да, қазақтарға кейбір билердің ықпалының өте күштілігіне қарағанда (би деген атақ қазір де бар), жауласып отырған рулардың басты адамдарының бір-бірімен құда болуы жеке рулардың өзара татуласуына себеп болды деуге болады. Қазақ арасында қазір берік орын теуіп отырған әдет, атап айтқанда, өзінің сегіз атадан жақын туыстарының қызына үйленбеу әдеті, мүмкін, осы себептен енгізілген болар...

... Баласына қалың бергісі келген ата-ана, құда болғысы келген адамның үйіне өзінің екі-үш жақын адамдарын жіберіп, құда болу жөнінде сөз салғызады. Егер қыздың ата-анасы бұл ұсынысты қабыл алса, жіберілген адамдар сол арада қалыңмал туралы сөйлесіп келіседі. Дәулетті адамдардың беретін қалыңмалы, басқаша айтқанда қарамалы, әдетте, келісуіне қарай, ірілі-уақты 47 жылқы болады. Қалыңмалдың мөлшері жөнінде мынандай бір өзгешеліктер бар: Кіші жүзде (бұрынғы Орынбор облысы қазақтарының батыс жағы мен орта жерінде) қалыңмалға 50 жылқы (бес жиырма) беріледі. Орта дәулетті қазақтар уақ малдарын, мысалы, құлынын, бұзауын, тағы басқаларын қосқанда, 37 қара береді. Оның үстіне, қалыңмалмен қабат, бесжақсы туралы да келісіледі. Бесжақсыны қалыңдығының сәукелесіне арнап, күйеу беруге тиіс. Ең бай қазақ бесжақсыға 500—600 сом береді, орта дәулетті адам 200—300 сом береді, мұндай кәде, көбінесе, ақшалай төленеді.

Екі жақ сөз байласқаннан кейін, сөз салуға жіберілген адамдар ауылына қайтады. Осыдан кейін көп кешікпей, күйеу баланың ата-анасы оның қайын атасының үйіне, жоғарыда айтылған шартты әбден бекіту үшін, 5—10 адамнан құралған құдашылар жібереді. Құдалардың келе жатқан лабарын есітіп қалыңдықтың ата-анасы ауылдан оқшаулау бір жерге үй тегеді де оның ішіне кілем жайып, көрпе төсеп, көпшіктер қояды; қонақтар сол үйде қабылданады, бірақ мұның өзгеше салты болмайды.

Ертеңіне құдалар айттырылып отырған қыздың әкесінің үйіне шақырылады. Бұл арада мынадай бір қызық әдет болады.

Қонақтар қалыңдықтың үйіне шақырылғанға дейін бір топ әйел жиналып, сұйық қамыр әзірлейді, балшық әкеледі, оның бәрін жеке табақтарға салып қояды, бірнеше жаулық, арқан дайындап қояды, үйдің жанында өгіздер байлаулы тұрады. Бірнеше әйел әлгі айтылған балшық, қамырларын қолдарына алып, есіктің жанына көрінбей тұрып алады, содан кейін үйге құдалар шақырылады. Бұлар келіп табалдырықтан аттай бергенде, жасырынып тұрған әйелдер, қапылыста бас салып, біреулері құдалардың бетіне қамыр жағады, екіншілері балшық жағады, содан кейін күштеп бастарына жаулық тартады, теріс қаратып өгізге мінгізеді, сөйтіп таңып тастайды да, өгізді далаға қарай қуып ала жөнеледі. Осыған әбден күлісіп алғаннан кейін екіншісіне кіріседі. Арқанның бір ұшын шаңырақтан өткізіп алады да, екінші ұшына, бет-аузы қамыр-қамыр, балшық-балшық болған құдалардың біреуін байлап, арқанның ана ұшынан тартып, байғұс құданы шаңыраққа салбыратып іліп қояды. Шаңырақтан түсіріп алып балшыққа аунатады, апанға салады, тағы да сондай әзілін істейді.

Құдалардың мұндай түріне қарағанда, мысалы, өгіздің үстіне таңылған құданы өгіз тулап жығып кеткенін көргенде, шынында да, ішек-сілең катады, сақалы желпілдеген еркектің басына жаулық тартқан кезде, тіпті күлкіңді тыя алмайсың.

Ақырында мұның бәрі аяқталып, құдалар қалыңдықтың үйіне шақырылады. Осы арада оларға кәде беріледі. Бірінші, ең бағалы кәде күйеудің әкесіне беріледі, екінші кәде сол ауылдың үлкеніне беріледі, сонан кейінгісі келген қонақтарға үлестіріледі. Кәденің бағалы болуы берушінің көңіліне, мырзалығына байланысты: бірақ көбіне, оның бағасы бес-жақсының сомасына теңелуі керек. Көбінесе, бесжақсының өзі де қит кигізудің есебінен күйеудің ата-анасына қайтарылып беріледі.

Құдалар ауылына қайтқаннан кейін күйеудің әкесінен кәде, қалыңмал, бесжақсы алу үшін енді ол ауылға қалыңдықтың әкесінің өзі барады, немесе өзінің орнына баласын, не туысқанын жібереді.

Ауыл адамдары күйеудің ауылына келген қонақтарды да қалыңдықтың ауылында болған тәртіппен, сондағы әзілмен қарсы алады. Барған құдалар қалыңдықтың ауылында қандай келемежге ұшыраса, күйеудің ауылына келген құдалар да нақ сондай келемежге ұшырайды.

Келген қонақтар қазақтардың дәстүрлі тойына кейін, қалың мал алуға кіріседі, егер қалыңға арналған малдың ішінде ауру, не басқа бір кемшілігі бар мал болса, ондай мал қалың мал қатарынан шығарылады, оның орнына басқа мал қосылады. Күйеудің әкесінің беретін кәделері, бұл сапар, қалыңдықтың әкесінен алынған кәделерден, бағасы жағынан алып қарағанда кем болады, бірақ қалыңдықтың әкесінің шеккен мұндай зияны басқа бір реттермен өтеледі.

Алғашқы құда түскеннен кейін өкі-үш жыл өткен соң күйеудің ата-аналары күйеуді қымбатты кәделермен қалыңдығына жібереді, — бұл кәде «ілу» деп аталады. Бай адамдардың беретін ілуі, орта есеппен, 40—50 жылқы болады. Ілуден бірге және басқа да заттар — әртүрлі жібек, шұға, шым сияқты (әйелдерге үлестіру үшін) жіберіледі; бұл кәделер «жыртыс» деп аталады. Жыртыстың бағасы 200 сомға дейін барады.

Күйеу қайнына барғанда қатарынан жақсы киінуге, ертұрманы сай жақсы ат минуте тиіс, атқа салынатын ертұрман таза күміспен не, ең болмағанда, күміс жалатқан заттармен әшкейленуге тиіс. Күйеу басына бөрік кимеу керек, өйткені бөрік оның бетін түгел жаба алмайды, ал қазақтың әдептілік тәртібі бойынша, ондай жағдайда, күйеудің беті түгел көрінбеуі керек, сондықтан ол бөріктің орнына, бұл жолы, оқалы* тымақ киюге тиіс. Күйеудің жанында үш-төрт жолдасы болады, олардың жасы үлкені кәде үлестіру сияқты шаруашылық жағын басқарады. Бай күйеудің жолдасының ішінде әнші, күлдіргіш, сыкакқой адамдары да болады.

Күйеу қалыңдықтың ауылына келген соң қайындары шығып, ілуге әкелген малын көреді, егер оны аз тапса, немесе мал басында кемістік бар деп тапса, күйеу байғұсты ауылға түсірмей, кейін қайтарып жібереді. Күйеу қайын атасына

---

* Күйеу қайын атасына, қайын енесіне, қайын ағасына және қайын атасының жасы үлкен тумаларына неке қиярға дейін жүзін көрсетпеуге тиіс, сондықтан олармен алдеқайда кездесіп қалған кезде жасырынп қалуы не қашып кетуі керек (Б. А.).

оның көңіліндегідей ілу әкелуге тиіс, тек сонда ғана ол көңілді, құрметті түрде қарсы алынады.

Ашық түрде рұқсат етілген тәртіп бойынша келіп, қалыңдығын ең алғашқы рет көруге келген күйеу, шаруашылық жағынан қаншама есебіне жетік болсадағы, қалыңдығын көруге өте ынталы болғандықтан, қайын атасының* арсыз-ұятсыз талаптарына, көбінесе, еріксіз көнеді. Ақырында, аларын алып, көңілі тынған қайын атасы күйеудің ауылға келіп түсуіне рұқсат етеді.

Ауылдан екі шақырымдай жерге шатыр тігіледі, оған төңіректегі ауылдан күйеуді қарсы алуға шақырылған әйелдер жиналады. Шатырға қарай келе жатқан күйеу мен оның жолдастары әйелдер шатырдан шыққан кезде тегіс аттарынан түседі. Әйелдер жақындап ұелген кезде, күйеу бас иіп тәжім етеді. Сонан кейін қалыңдықтың жақын туыстары оны қолтықтап, жолдас-жораларымен бірге күйеуге арнап тігілген кілем төселіп, жақсы төсек салынған шатырға әкеліп кіргізеді. Осы арада күйеу жолдастарының үлкені — отағасы әкелген кәделерінің бірқатарын әйелдерге үлестіреді: қалыңдықтың туысқандарына бүтін бір кесек матадан, басқаларына бір кезден, екі кезден әр түрлі мата береді, қалыңдықтың туысқандарының қыздарына *көрімдік* деп аталатын аса құнды кәделер беріледі. Екі тоғыз, яғни тоғыз-тоғыздан екі бөлек зат қайын атасына жіберіледі, онымен қатар оған күйеудің әкелген аты ер-тұрманмен жіберіледі. Егер ол ат пен ер-тұрман ұнаса, қайын атасы алып қалады, ал ұнамаса, күйеуден ер-тұрманы сәнді жақсы ат талап етеді. Бұл осы жолы берілмесе де, қайын атасының көңілі толғандай етіліп, кейінірек беріледі.

Оған дейін қалыңдықтың ауылында мал сойылып, той басталады. Ат шабыс, күрес, алты қабақ ату сықылды қызғылықты сауықтар жасалады, домбыра тартылып, өлең айтылады, күйеуді, қалыңдықты және олардың ата-аналарын мақтаған жырлар жырланады, осынысы үшін ақындар сыйлық алады.

Бұл кездерде күйеу басқа қыздармен, келіншектермен үнемі шатырда отырады, бірақ мұның ішінде қалыңдығы болмайды. Олардың қай-қайсысы болса да күйеуден тәжім етуді талап етуге праволы, рұқсат етілмей тұрып күйеу орнына қайта отыра алмайды. Әдетте әйелдер күйеуді ұзақ уақыт түрегелгізіп қояды, тәжім етуін талап етеді, ал егер

---

*Күйеудің алғашқы ұрын келуден бұрын қалыңдығымен көрісуіне қатты тыйым салынады. Егер қайындары ондай көрісуді сезіп қалса, онда күйеу сау кете алмайды, қайындары оған айып салады, немесе, қалға түсіп қалса, сабап жібереді. (Ы. А.).

күйеу мұны орындамаса, онда олардың кез келгені күйеуді шапалақпен тартып жіберуге, не итеріп жіберуге толық праволы. Егер күйеуге бұл да әсер етпейтін болса, онда әйелдер ұрыс-керіс шығарып, тарап кетеді; мұның соңы жаманға айналады, мысалы, қайын атасы күйеуді қуып жіберуі мүмкін. Ал қазір осы дәстүр кейбір аңғарғыш қазақтардың арасында қалып барады. Күйеудің бұл арада көретін бар қызығы — қалыңдығының ауылында болған осы күндерінің бәрін де ол күйеуге тілектес қыздардың арасында болады.

Күн кешке айналып, түн болады, қалыңдықтың ата-анасы әдеттегісінен ерте жатады; ал әйелдер қалыңдықты қасындағы басқа бір ауылға алып кетеді (бірақ күйеуге әзір жолатпайды).

Осы кеш сол ауылда бір үй әзірленеді. Оның қожасына күйеу ат мінгізуге, не шапан жабуға тиіс, бұл кәде «қыз қашар» деп аталады. Осы үйде жұрт екі топқа бөлінеді. Оның бірі — кәдеге жалданылып алынған, күйеу жағын жақтайтын топ та, екіншісі — қалыңдық жағын жақтайтын топ. Соңғы топ қалыңдықты жасырып қояды. Күйеу жағы оны іздеп тауып алған кезде тартыс басталады. Бұл тартыстағы қалыңдық жағының тобы қалыңдықты қорғап, бермей қалу да, күйеу топтың мақсаты қалыңдықты тартып алу болады. Ақырында біреулерінің қолы жараланып, біреулерінің бет-аузы даладай қан болып, киімдері жыртылғаннан кейін, әдетте әрқашан күйеу жағы жеңеді, олар қызды тартып алып, оны жеңгелерінің қолына береді, қызды күйеуге алып барады.

Ауылда осы тартыс болып жатқан кезде, күйеу шатырдан қайын үйіне апарылады. Қайын атасы мен енесі бұл кезде, жоғарыдағы айтқанымыздай, ұйықтап қалулары керек.

Үйдің сол жағына, есікке таман күйеуге төсек төселіп, жібсктен не басқа бір бағалы матадан жасалған шымылдық құрылады. Күйеу келіп, табалдырықтан аттай бергенде оған үш рет тәжім еткізеді де, үй ортасында жанып тұрған отқа әкеліп қолына сұйық май құйылған темір бақыраш береді. Күйеу бұл майды отқа құяды, май жалынға жапқан кезде, кемпірлер от басына келіп, әуелі жалынға қолдарын тигізеді, сонан кейін маңдайларын, төстерін сыйпап тәубә етеді. Бұдан кейін күйеуді төсегіне отырғызып, тамақ береді, ақырында шет адамдардың бәрі кетіп қалады.

Қалыңдықты күйеуге алып келген кезде, әйелдер мынадай ырымдар істейді. Есік алдына келіп, өтірік өліп бір кемпір жатады. Күйеу оған азғана кәде береді, бұл кәде «кемпір өлді» деп аталады. Төсек жанында ит болып қалың-

дықты төсекке жібермей тағы бір кемпір жатады. Оны қой-
ғызу үшін және оны ол жерден кетіру үшін күйеу оған
«ит ырылдар» деп аталатын кәде береді. Кемпір осы кәдеге
риза болады да, үйден шығып кетіп қалады. Одан кейін
жеңгелері қалыңдықты күйеуге алып келіп, оны күйеудің
қасына отырғызады. осы арада бір әйел олардың көрпесінің
шетін көтеріп, жабайын деп отырғансиды, ол үшін ол «көрпе
қимылдатар» деген кәде алады.

Сонымен, некелері қиылып қосылғанша, күйеу,
әйелдерге үлестіретін азды-көпті бағалы кәделер алып,
қалыңдығына келіп-кетіп жүреді. Күйеу болып көрген
қазақтардың бәрі дерлік неке қиылғанша қалыңдығына осы-
лайша келіп-кетіп (қалыңдық ойнап.— *Ред.*) жүрген
уақытын өз өмірінің ең қызықты, ең жақсы дәуірі деп есеп-
тейді.

Күйеу қалыңдығына ұрын келіп кеткеннен кейін,
қалыңдықтың ата-анасы көптеген кілем, шапан, ішік,
сықылды жасау әзірлей бастайды, зергерлерге сәукеле жа-
сатады. Мұны келіншек бір жылдай киіп жүреді.

Барлық қыздардың да жасаулары бірдей бола бермейді.
мысал үшін бұл жерде өзім білетін бір байдың берген жа-
сауын айтып өтейін. Ол қызының жасауына: үй және жасау
артатын 25 түйе кәнауыздан, жібектен, жай маталардан
тігілген 125 шапан, 50 кілем, оның 20-сы үлкен, қымбат
кілемдер де, қалғандары орташа кілемдер; 25 ішік, оның
біреуі жанат ішік, 10 түлкі ішік, қалғандары қарсақ, қасқыр
ішіктер, бәрі де мауытпен, жібекпен тысталған; 300 сомдық
отау, 5 ат, оның екеуі қызы мінетін жорға, жүз сомдық
ат-тұрман, төсек-орын, бірнеше көрпе, көйлектер берді, бұл-
ардан басқа тағы да, бағасы ең кемі 400 сом тұратын,
аяқ-табақ, киіз сияқты шаруашылық заттар берді.

Қалай болған күнде де ұяты бар, ауқатты қазақтардың
жасауға беретіні оның алған қалың малынан және күйеудің
берген кәделерінен* кем болмайды. Мұның тек бір жаман
жері: қызының келешек үй жұмысының керегі үшін емес,
ата-аналарының өз даңқы үшін берілген бұл жасаулар, қа-
лыңмалға төленген қолма-қол ақшалар мен малға қара-
ғанда, жас қосылған ерлі-зайыптарға оның оннан біріндей
де пайда келтірмейді. Кейбір қазақтар малының көбін қа-
лыңмалға, ілуге және басқа кәделерге беріп, ақырында өзі
қатты жоқшылыққа ұшырайды. Қалыңдығымен келген жа-

*Қалыңмалға және басқа кәделерге күйеудің барлық дерлік мал-мүлкін
сылпырып алып, ақырында оған келіншегі мен жалаң отауын ғана беретін
жағдайлар да болады. Кедей күйеулер бұған наразылық білдіріп, қазақ
әкімдеріне шағынса да, ондай наразылықтар, қазақ дәстүрі бойынша,
қабылданып, қанағаттандырыла бермейді (*Ы.А.*).

сау оның шаруасын көтере алмайды, ол жасаулардың да жартысына жуығы дерлік келіншек түскен күндері-ақ, әдет бойынша туған-туысқандарына үлестіріліп беріледі.

Әкесі баласын үйлендіруге бел байласа (атастырғаннан кейін бір жыл өткен соң), онда оған «*той малы*» деп аталатын тағы да 30—40—50 жылқы айдатып, оның үстіне әйелдерге арналған, ілу ілгенде берілетіндей, басқа да заттай кәделер беріп, қасына жолдас ертіп күйеу баланы қалыңдығының аулына жөнелтеді. Келіншектің отауына керек киіздің жартысын күйеудің өзі береді. Той малы, кәделер тағы басқалардың үстіне күйеу қайын атасына «*сүт ақы*» деп бір жақсы түйе беруге тиіс, сонымен қатар, «*жанана жақсы*» дейтін тағы бір кәде беруге тиіс, бірақ бұл кәде өшкімге деп арналып берілмейді.

Күйеу қалыңдығын алайын деп келген кезде, қалыңдық әкесі, ілу іле келгендегідей, айдап келген малын жаратпаса, құдасының өтінішін қабылдамауы мүмкін (мұндай жағдайлар да кездесе береді). Бірақ, әңгімені ұзарта бермеу үшін, күйеуді қабылдай делік.

Ұзақ уақыт әбiгерленiп тойға дайындалғаннан кейiн (бұл дайындық кейде екi-үш айға да созылады), ақырында, неке қиятын күн де келiп жетедi. Бұл күнi той жасалып, ат шаптырылады, балуан күрестiрiледi және тағы да басқа сауықтар болады. Той өткен соң ұзатылатын қыз, апасыңдiлерiн, жеңгелерiн және басқа қыздарды қасына ертiп алып, туысқандарын аралап, танысады. Әрбiр туысқан және жақын-жоралары таныса келген қызға сыйлық беруге тиiс: бiреулерi кiлем, бiреулерi шапан бередi, ал кейбiреулерi бiрнеше кiлем, шапан, iшiк бередi. Сол күнi кешкiсiн төңiректегi ауылдың барлық жастары ұзатылатын қыздың үйiне жиналып — ойын-сауық жасайды, өлең айтады, домбыра тартады, ән салады, қыз бен жiгiт айтысады — қыз жеңiлсе жеңген жiгiтке орамал бередi, жiгiт жеңiлсе қызға шапан кигiзедi. Бұдан кейiн барып *неке қию* дәстүрi iстеледi. Осы жерде ғана, жұрттың ұмытқан нәрссесi жаңа есiне түскендей, екi куә алдында қалыңдықтан оның осы ұзатылғалы отырған күйеуiне шығуға ризашылығы сұралады. Некелесушiлер көбiнесе үндемейдi, олардың үндемегенi риза болғаны деп, молда неке қиюға кiрiседi. Неке қиылған күннiң ертеңiне қыз жағы күйеудiң жолдастарын шақырып, оларға жасауға берiлетiн бұйымдарды көрсетедi. Сонан кейiн бұл бұйымдар түйсеге артылып, келiншектiң қайын атасының аулына қарай жөнелтiледi де, келiншекке ат ерттеледi. Қыздың әкесi, шешесi, аға-iнiлерi және басқа туысқандарының бәрi ең соңғы рет құшақтасып қоштасады,

сыңсу басталады. Бұл күні туыскандарының шын көңілімен жылаған көз жасы кел болады, ал ұзатылған қыз бейшара бәрінен де көп жылайды; қыздың қасындығылар оған: тақиянды тастап, сәукеле ки деп көп жалынады, қыз бұған көпке дейін көнбейді; бірақ, киер күні жеткен соң не шара, жеңгелері оны жас келіншекше киіндіріп, жөнелтеді.

Қызын күйеуінің аулына дейін, әдетте, шешесінің өзі шығарып салады, қыздың шешесі ол ауылда үш-төрт күн болып еліне қайтады. Қыздың шешесіне құдалары ат мінгізіп, түйе жетектетіп, оны шығарып салады.

Келіншек түскен күні ауылға олардың тойын тойлауға, келіншекті және оның жасауын көруге жұрт жиналады. Келіншектің отауы атасының үйінің оң жағынан тігіліп, отау ішіне жасаулары ілінеді. Келген жұрт оны көріп, біреулер мақтайды, біреулер сараң екен деп, келіншектің әкесін сөгіп кетеді. Жас жігіттер келіншек отырған шымылдықтың ішіне кіріп, келіншектің бетіне жапқан пердесін көтеріп қарайды, оның киімін* көреді.

Кешке келіншекті атасының үйіне әкеліп кіргізеді. Келіншек келерден бұрын ол үйге қонақтар, күйеудің барлық туыскандары, жыршылар жиналады. Келіншектің ең алғаш атасының үйіне келуі мынадай түрде болады: екі әйел оны екі жағынан қолтықтап, бір топ әйел оған ере келіп, үйге кіреді. Келіншек табалдырықтан аттаған бойдан, ошаққа жеткенше тізесін бүгіп үш рет сәлем етеді, содан кейін үй ортасында жанып тұрған отқа май құяды (бұл майды қатындардың бірі дайындап тұрып, сол жерде келіншекке бере қояды). Лапылдап жанған майдың жалынына кемпірлер қолдарын тосып: «От — әулие, май — әулие» деп беттерін сипайды. Осыдан кейін келіншекті үйдің сол жағына, есікке таман апарып отырғызады. Сол кезде жыршы бет ашар өлеңін айтады. Онда: «Атанды сыйла — ол сенің әкең, ененді сыйла — ол сенің шешең, күйеуінді сыйла — ол сенің қожаң, өсек айтпа» деген сияқты өсиеттер айтылады. Жыршы оқтын-оқтын «қайын атаңа бір сәлем» не басқаларын айтып, соған «бір сәлем» деген кезде, — келіншектің қасында отырған әйел келіншектің бетіндегі бүркенішін бір көтеріп, қайта жабады, келіншек тұрып, сәлем етеді. Әрбір осындай сәлемнен кейін, сәлем арналған адам, осы сәлем үшін беретін кәдесін жариялауы керек. Қайын атасы үйір жылқы, туыскандары шапан атаулары мүмкін, т.с.с. Бет ашардан кейін әйелдер келіншекті өз отауына

* Келіншек түскен кезінде бетіне перде жамылып жүреді. Бүркенішін тек бір ай, екі ай, не одан да көбірек уақыт өткеннен кейін ғана алады (Ы.А.).

апарып енгізеді, тек содан кейін ғана ұзақ күнге шаршаған келіншек шамалы демалуға мүмкіншілік алады. Жасаудың ең жақсыларын, қайын атасы алады, қалғандарын, бір-бір шапаннан, ішіктен және басқа заттан, күйеудің өзге туыскандарына үлестіреді.

Қорыта келе бір айта кетерлік нәрсе: келіншек өзінің түскен күнінен бастап, екі-үш жыл бойы қайын атасына, күйеуінің және басқа да жасы үлкен туыскандарының бәріне көрінбейді. Олардың үйіне барса, оның төріне шыкпайды, есік жақта болады. Қайын ағаларымен әлдеқалай кездесе қалса, жүзін тайдырады, сәлем етеді, сәлем еткені үшін қайын ағалары оған: «көп жаса» деп алғыс айтады. Ал онан соң, келіншек өзінің күйеуінің ер-әйел туыскандарын шын атыммен атай алмайды, сондықтан олардың әрқайсысына өзінше ат қойып алады. Бұл дәстүрдің қандай екенін мына бір күлкі әңгімеден айқын түсіне аласыздар:

«Бір қазақтың бес ұлы болыпты. Олардың аты: Көл, Қамыс, Қасқыр, Қой және Пышак екен. Бір күні келіні суға барса, көлдің ар жағында, қамыстың бер жағында қасқыр қойды жеп жатыр екен. Сонда келіні ауылға жүгіріп келіп, «Сарқыраманың ар жағында, сылдыраманың бер жағында маңыраманы ұлыма жеп жатыр, тезірек жанығыш пен кескішті жеткізіңдер»— депті.

1870 жыл

*Николай Иванович.
Гродеков**

СЫРДАРИЯ ОБЛЫСЫНЫҢ ҚЫРҒЫЗДАРЫ МЕН ҚАРА ҚЫРҒЫЗДАРЫ, БІРІНШІ ТОМ. ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫ

...ҮЙЛЕНУГЕ ҚАЖЕТТІ ШАРТТАР — ҚУДАЛЫҚ-ҰРЫНТОЙ.
ТОЙ-КҮЙЕУДІҢ ӘЙЕЛДЕРГЕ БЕРЕТІН КӘДЕЛЕРІ.
ЖАСТАРДЫҢ ҚАЙЫН АТАҒА КЕЛУІ

Үйлену, әдетте күйеу мен қалыңдықтың кәмелетке толуына емес, қалыңмалдың төленуіне байланысты болып келеді. Байлар ұлдарын 12 — 15 жаста, ал кедейлер кешірек, мәселен 30 жаста үйлендіреді (Перовск уезі). Қазалы

*Автор сол кездегі орыс отаршыларының дәстүрімен «қазақтың» орнына «қырғыз», «қырғыздың» орнына «қарақырғыз» атауларын қолданады, біз бұл қателікті түзетіп бердік (ауд.).

уезінде күйеу жігіт 9 — 12 жас аралығында отау көтереді. Кедейлеу ата-аналар, тұрмысы нашар болғандықтан, қыздарын ертерек ұзатуы мүмкін. Шымкент уезінде қыздарды көп жағдайда 20-25 жаста ұзатады.*

Қалыңмал толық төленгеннен кейін некелесуге сштеңе кедергі болмақ емес. Алайда, қалыңдық күйеу жігіттің қатысынсыз пәктігін жойып алса, не басқалай айыпты болса, немесе күйеу жігіт семья құруға жарамсыз болып шықса, қалыңмалдың төленуіне қарамастан неке қимауы да мүмкін.

Ақылды жігіт көбіне қалыңдығының айыбын біле тұрса да ешкімге айтпай, ішіне бүгіп қалады, себебі қазір айыпсыз қалыңдықты кездестіру қиын да (Перовск уезі). Егер күйеу ренішін білдірумен ғана шектеліп, үйленуден бас тартпаса, онда қалыңмалдың жартысын кейін қайырып алады. Егер ол қалыңдығын алудан бас тартса, онда басқа қыздарының біреуін таңдауын, не қалыңмалды тегіс қайырып алуын сұрайды. Егер қалыңдық жағында кінә болмай тұрып, күйеу үйленуден бас тартса, қалыңмалын қайыра алмайды. Кейде оның бір бөлігі ғана берілуі мүмкін**.

Шымкент уезінде күйеу жігіт қалыңдығымен бұрын бірге болғанына қарамастан, оны алудан бас тарта қалған жағдайда, сегіз ат, бір түйе айып төлейтіндігі айтылады.

Егер қалыңдық өз шешесіне күйеу жігітпен тойдан бұрын жатып шыққанын айта қалса, онда жігіттің киімдері шешіліп алынады, атының қарны жарылып тасталады.

Егер қыз құдаласып бітпей жатып босанып қалса, ол қалыңмал алып үлгермеген әкесін ел алдында масқара-лағанмен бірдей. Қыздың әкесі мен туысы қалыңдықтың сұлу, жас және өздерінің дәулетті екендіктерін тілге тиек етіп, толық қалыңмал сұрауы да мүмкін.

Қалыңдық бұрын да, қазір де руға тиесілі деп есептелген, оның айғағын мынадан көруге болады: егер күйеу қайтыс болса, қалыңдық оның інісіне не жақын туыстарының біреуіне тиюге тиіс. «Жібек қыз» атты халық жырының кейіпкері, жағалбайлы руынан шыққан Төлген қаза болады. Оның інісі ер жеткен соң, марқұм болған ағасының қалыңдығын іздеп жолға шығады. Бірақ жолға шығарда ол: «Егер қыз қаламаса көтімді қысып кері қайтамын»,—

* Алайық қырғыздар ұлдарын жасқа толғанда айттырады, өскен соң айттырулары сирек кездеседі. Громбчевскийдің айтуынша, құдаласу бала дүниеге келмей тұрған кезде де болуы мүмкін.

**Егер қалыңдық орыс үкіметіне келіп, әкесі атастырған жігітке шыққысы келмейтіндігі туралы шағым қылса, үйде отырған қыз некеленбеген деп есептеледі де, оның қалаған жігітке қосылуына рұқсат беріліп, төленген қалыңмал иесіне қайтарылады.

дейді. Ал Жібек қыз болса Төлеген қайтыс болған соң, күйеуінің еті жақын туысынан біреудің келуін күтеді.

«Тағы да бас қосқаным Жағалбайлы,
Жылқысын көптігінен баға алмайды.
Сол елде сіра жігіт жоқ па, тәңірі-ай,
Жесірін іздеп келіп, неге алмайды?»

дейді ол.

Егер қалыңдық қайтыс болса, оның әкесі не туысқаны күйеуге қалыңдықтың сіңлісін, не жақын туыстарының қызын беріп, қалыңмалға қосымша 1-2 түйе алады (бұны *балдыз қалың* дейді). Егер оның басқа сіңділері болмаса, не қалыңдық некелесуден бұрын өз үйінде қайтыс болса, қалыңмал тегіс қайтарылады. Егер қалыңдық қайтқан кезде оның сіңлісі өте жас болса, қыз әкесі күйеуді шақырып, оған ат, түйе тартып, қызы бой жеткенше күтуін өтінеді. Күйеу оның бой жетуін күтпесе, төленген қалыңмалдың жартысы қайтарылады, екінші бөлігі қалыңдық әкесінде қалады.

Қалыңдық күйеу жағының келісімімен күйеудің інісіне тиюі де мүмкін. Бірақ мұндай жағдайда жасырын келудің болғанына қарамастан бұрынғы қалыңмалға ештеңе қосылмайды. Егер ұрынтой өткен болса, қалыңмалға қосымша оның жартысы мөлшерінде балдыз қалың төленеді. Ал күйеу жақтың қалыңдығын алатын ешкімі жоқ болса қалыңмалдың бір құлынды биесінен басқасы қайтарылады. Енді бір мәліметтерге қарағанда, егер күйеу қалыңдығына бұрын келген болса қалыңмалдың жартысы, егер келмеген болса, түгелімен қайтарылған. Қалыңдық қайтыс болған жағдайда күйеу жігіт оның ауылына барып, ата-анасына көңіл айтуы тиіс, өйтпесе балдыз сұрау хұқынан айырылады, ал қайта құда түссе, тоғыз төлеуіне тура келеді.

Егер қыз әкесі қалыңмалды ала отырып, қалыңдықты басқа біреуге ұзатып жіберсе, ертеректе күйеу жігіт «таңбалы тайымның көзі — қалыңдығымды қайтар» деген шартпен қайын атасын не бақталасын мерт қылуға дейін баратын және қалыңмалды қайыра алудан бастартып, масқараны жуып-шаю үшін деген сылтаумен күң орнына — балдыз беруін талап ететін.

Қалыңмал төленіп, күйеу жігіт қайын жұртына келіп, қалыңдығымен кездескенде оның еркектік қасиетінің жоқтығы біліне қалса, қалыңдық оған тұрмысқа шығуға келіспесе, онда белгілі адамдар күйеу жігітті айғаққа тартады. Егер ол бір жыл ішінде қалпына келмесе, қыздың басқа біреуге жар болуына жол ашылып, төленген қалыңмал кері қайтарылады.

Егер әкесі қызын жас кезінде біреумен атастырып, қалыңмал алып, кейін қыз бойжеткен кезінде айттырылған адамға тұрмысқа шыққысы келмей, қыз әкесі де соны іштей қаласа, күйеу жігіт те оны алғысы келмейтінін айтпаса, құдандалық рәсімі бәрібір бұзылмайды. Мұндай жағдайда қыз әкесі малды қайтарумен бірге түйе бастатқан, қой-ешкісі бар жиырма жетіге толатын айып тартады...

Жалпы әдет бойынша баталасу мен қалыңмал алу некелесуге тең. Араздасып қалса күйеу басқа біреуге құда түседі не ұзақ уақытқа дейін келмейді. Бірінші жағдайда алғашқы қалыңдығына ренжіген күйеу оны әйел үстіне алмақшы болады, бірақ ол тоқалдыққа келісім бермейді, қалыңмалдан 1-2 қара алып қалады да, қалғанын қайырады. Екінші жағдайда қайын атаның шыдамы кетіп, қызын басқа біреумен атастырады. Сол кезде күйеу жігіт келіп: «Не қалыңмалымды, не қалыңдығымды бер», — деп талап қояды. Қайын атаға қалыңмалмен қоса ат тон айып тартуға тура келеді.

Құдаласқан жақтың біреуі уәдесден тайғанда тартатын айып шамасын билер белгілейді. Егер қалыңмал төленбей тұрғанда уәде бұзылса, айып шамасы аз болмақ...

... Ұлына жар таңдаған әке жақсы ниетті бүлдірер кездейсоқтық болмас үшін қалыс адамды *жаушы* етіп жібереді. Жаушы сөзін: «Сізде лашын бар, бізде сұңқар бар», — деп бастайды. Қалыңмалдың мөлшері келісіледі. Жаушы *қарғыбау* атты кәде тартады, құдалықты бесіктер деген оймен *шеге шапан* кәдесіне ат пен шапан алады. Қыз әкесі жаушы арқылы күйеу әкесінің киіт киіп, сойыс жеп, құда түсіп кететін мезгілін айтады. Маковецкийдің айтуынша, егер қалыңдық пен күйеу бесікте жатқанда атастырыла қалса, онда құда түсу мен алғашқы келісім арасындағы уақыт көп жылдарға созылады. Сондықтан құда не жігіттің ет жақын біреуі туыстарымен бірге қалыңдық үйіне құда түсіп, қалыңмал жөнінде келісіп, киіт кию үшін келеді. Маковецкий деректерінде құдаласқандар неғұрлым белгілі адамдар болса, келетін құдалар да соғұрлым көп болады, кейде жиырмадан да асып кетеді.

Қалыңдық ауылына келе жатқан құдалар бір туыстарының үйінде аялдап, өздерінің келе жатқандығы туралы хабар жібереді. Қалыңдық әкесі өз туыстары мен достарына құдалардың келетінін айтып, киіз үй тіктіртеді. Құдалар келген соң көпшілік көзіңше ниеттерін айтады және ақсарбас қой сойылып, бата оқылады. Ең бағалы сый күйеудің әкесіне тартылады, бұл күйеудің әкесі құдалар ішінде келмесе де берілуі міндетті. Ондай жағдайда сый оның үйіне беріліп

жіберіледі. Халмахаммедтің айтуынша қой түсінің қандай болуына мән берілмейді, лақ союға да болады, ал жарлылар базардан ет сатып алуы да мүмкін. Ол: «Ең жақсы сый күйеудің әкесіне, не оның орнындағы адамға тартылады», — дейді. Уәденің белгісі ретінде қонақтардың алдына жінішке етіліп кесілген кұйрық пен бауыр қойылады. Құйрықбауыр, ең алдымен жігіт туыстарына, сонан соң қыз туыстарына беріледі. Осы ғұрып орындалғаннан кейін күйеу қалыңдығына: «Некелі қатыным», — дейді. Құда түсер той кейде бірнеше күнге созылып та кетеді. Тойда бәйге, күрес ұйымдастырылады, жыршылар жыр айтады, не айтысқа түсіп, домбыра, қобыз, сыбызғы тартады.

Той үстінде ең жайсыз жағдайда қалатын — құдалар. Келіншектер мен қыздар түрлі жолдармен оларды күлкіге айналдырады. Оларды аяғына шейін шешіндіріп, мойнына арқан байлап, көпшілік көзінше күлкіге айналдыру үшін жатқанда киізге киімін тігіп қоятын. Оларға өте ыңғайсыз істер жасайтыны сондай, оны бұл жерде еске алып жату мүмкін емес, шаңырақ арқылы аяқтарынан жоғары тартатын. Ойын үстінде әйелдердің құдаларды өлтіріп алған кездері де кездесетін. Бұндай жағдайда олардың күйеулері мен туыстарына күн төлеуге тура келетін.

Осыдан соң қалыңдық әкесі не оның жақыны жігіт жағынан барған құдаларға қарағанда аз адам ертіп жігіт әкесіне келіп, киіт киеді. Сұлтан бидің айтуынша кесімді киіт қалыңдық әкесіне беріледі. Қалған құдалар жігіт әкесінің қалауынша кесімсіз киіт киеді...

...Қырғыздарда күйеудің дәулетті әкесі 4—5 қой, ал кедейлер 2—3 қой сойып, түнде асып қояды. Келесі күні «той» деп аталатын осы етті бір қонды малдың үстіне артып, басына ырым етіп, ақ дәке байлайды, оны «ақтық» дейді. Әлгі малды жетектеп, қалыңдық әкесіне әкеледі. Жетектегені түйе болса; «Сенің жиһазыңды көшіру үшін», егер ат болса: «Мініп жүруің үшін», — деп береді. Ол оған сарыпай* тартады. Құдалық кезінде бәйге не көкбері ұйымдастырып, домбыра, сырнай тартылады**.

Құдалық қарсыма-қарсы болуы да мүмкін, мұндай жағдайда екі жақ та қалыңмал төлемейді.

Әкесінің аға-інілері немере інісіне қалыңмал қосып, көмек көрсетеді. Бір кезде құрметті адам болып, кейін дәулеті ортайған азаматқа жұрттық қылып, жәрдем тигізеді. Мұндай жағдайда әркім өз қалауынша қосады.

* Шапан.

** Қырғыз домбырасы 3 шекті, ал қазақтыкі 2 шекті.

Калыңдық таңдау тек калыңмал төлеу аркылы жүзеге асады (Перовск уезі). Әулие ата уезінен Өмірбек би: «Бұрын бұндай болмаған»,— дейді. Қыздардың сүйген жігітімен әкесінің рұқсатынсыз қашып кететін жайлары да ұшырасады. Мұнан кейін әлгі жігітке калыңмалға қоса айып та төлеуге тура келеді скен.

Қыз ұрлап айыпты болған ол қайын атасына тарту тартып, кешірім өтініп: «Менен өтсеңіз, мен де балаңыз»— дейді. Бұл сый қайын енені калыңмалдан бас тартуға міндеттемейді. Шымкент уезінен Әбсаламовтың айтуынша, мұндай күйеуге жаза ретінде екі еселенген калыңмал беру жүктелетін көрінеді...

Құдалықтың қасиеттілігіне дүниеге келмеген балаларын атастырған Қарабай мен Сарыбай хақындағы аңыз айғақ болса керек. Сарыбай қайтыс болады. Қызы Баян сұлуды жетімге бергісі келмеген Қарабай көшіп кетеді, қызын Қодарқұлға береді. Сарыбайдың ұлы — Қозыкөрпеш Баян сұлуды іздеп келеді, сөсуі сандық ішіне тығылады, алайда оның ұзын шашы көрініп қалады*. Қарабайдың туыстары оны өлтіруге кимағанмен Қодарқұл мерт етеді. Мұнан кейін оның өзі Баян сұлудың қолынан қаза табады.

... Қырғыздар құдалық кезінде калыңмал мөлшерін белгілемейді. Олар әу баста 2—3 қара тартса, кейін жыл сайын 1—2 қарадан қосып отырады. Тек күйеу баласымен бірінші рет кездескенде қайын атасы: «Бұрынғы мал ессенсіз, енді қанша берсең, өзін біл»,— деп сауал тастайды. Сонда ғана калыңмал мөлшері белгіленеді. Егер мұнан соң айтылған мөлшерді төлеу қиынға сокса, күйеудің туыстары басқа жекжаттарын ертіп құданың үйіне сойылған мал етін әкеледі. «Жол болсын!»,— деген сөзге: «Құдамызға құлдық ұрғалы келдік»,— деп жауап қатады. Болашақ қайын ене құда үшін калыңмалдың үштен бірін кешеді. Бұдан кейін кешірім сұраушының әйелі: «Мен де құдағайың, құлдық ұрғалы келдім»— дейді, ол үшін калыңмалдың алтыдан біріндейін кешеді. Соңынан басқа жекжаттары үшін калыңмалдың тағы кішкене бөлігін шегереді. Қалған бөлікті міндетті түрде төлеуі тиіс. Қайын атаның кемітуге келіспей, оны толық талап етуі де мүмкін.

Көрпетай Дәулетқұловтың айтуынша, қырғыз әуелі ессенсіз төлейді, сонан соң калыңдық 13—16 жасқа толғасын күйеудің әкесі келіп: «Малым жетті, малым жетпесе, күнім жетті, қызыңды бер, балам чунғайды, сенің қызың да чунғайды»,— дейді екен. Құда түскеннен кейін жыл өтісімен

* Аңыздарда ерлердің ұзын шашы туралы айтылады.

казактардың ұрын тойға келгеніндей бұлар да «есік* ашуға» келіп, мұнда бәйге, көкпар беріліп, домбыра, сырнай тартылатынын айтады ол.

Әйелдер жыртас, ал қалыңдық әкесі мал алады. Егер оның қызға көңілі толса: «Мен есік аштым»,— деп сарыпай сыйлайды. Күйеу жігіт: «Енді қанша мал беру керек? Қалыңдығым қашан беріледі?»,— деп сұрайды. Бай кедейге карағанда көп дәметеді. Қалыңдықпен бірге қонған күйеу жігіт ешкімге тіс жармайтындығын айтып, төсек қызығын көріп шығады.

Күйеу жігіт қыздың туыстарына, яғни оның ауылына бара алмайды. Егер оны сонда біреу-міреу көріп қалса, оған тіл тигізеді, ал Әулиеата уезінде атын тартып алады және ауылына маскаралап жаяу қайтарады. Қажет болған жағдайда ол ауыл сыртында күтеді. Әйелдер оған тамақ тасып береді, атасының не үлкен атасының, қайнағасының үйіне кіре алмайды, атасының інісі әкесімен бірге тұрып жатса оған да кіруге болмайды.

Атасының, оның інілерінің үйіне кіре қалса да төрге шығып отырмайды. Егер күйеу құдалыққа дейін олардың туыстарының бірімен достасып кеткен болса жағдай басқалау. Онда ол досының үйіне қысылмай кіреді, себебі бұл ұят саналмайды.

Қалыңдық та күйеудің ауылына бармайды, өйтсе кері орала алмай қалады. Ол болашақ атасының, жақын, іні ағаларының үйіне кірмейді, қажет бола қалса, әкесінен бөлек тұратын інісінің үйіне ғана кіреді, онда да ырым қылып орамал, жаулық, сақинадан тұратын ілу алып кіреді.

Айттырылған қалыңдықты казактар қалыңдық десе, қырғыздар көріктік деп атайды. Күйеудің некеге дейін жасырын баруын казактар ұрын барған не ұрын той, ал қырғыздар үй жан қылған дейді. Қайын ата күйеу келмей жатса, оған аса мән бермейді.

Ұрын тойға келген күйеу қалыңдығының ағасының үйіне өлітірі үшін серке әкеледі. Бұл үйде ұрынтой болып, жеңгетай дәнекерлік қызмет аткарып, қалыңдықты екі-үш түнге алып шығады. Күйеу қалыңдықпен бірге жатқанмен оның абыройын төкпеуі тиіс.

Ас пісіргенде отқа май құйып: «Бәленнің аруағына берсін» деп, жақын туыстарынан қайтыс болғандардың атын атайды.

*Емшек көру сөзі туралы бізге жастар арасында емшек көру жасырын өтетінін, егер біреу көріп қалса, жаман болатынын айтты. Осыған қарап Вамбери қырғыздар хақындағы тарауында «емшек көруді», «есік аштының» орнына қате қолданған ба деп шамалаймыз.

Барлық қазақтардағы ұрын тойдың ежелгі мақсаты — күйеудің келісімі және қалыңмалды толық төлеу туралы мақұлдасу. Қалыңмалдың қалғанын төлеуге уәде еткен күйеуге сеніп қызын ұрын тойда ұзататындар да ұшырасады. Осылайша салтанатты той жасаудан құтылады (Торғай). Перовск уезіндегілер бұрын қалыңмалды толық төлемеген күйеуге қалғанын төлемей қояды деп қызын бермейді екен. Сондықтан күйеу қалыңмалын төлеу үстінде қалыңдығын той жасатпай-ақ түнде келіп, жасырын алып кететін дәстүр шықты (Әулиеата уезі).

Құрама уезінде кедейлер шақырылғандарға тек ботқа береді. Әрине мұндай жағдайда той малсыз өтеді*. Сұлтан би мен Маковецкийдің айтуынша, ұрын тойға барған күйеу өзімен бірге ұрын тойдың бас-аяғына шейін қасында болатын күйеу жолдасын (Маковецкийде отағасы) *ілу, босағаға ілу, үйге кірер және жыртысты* алып жүретін 5—10 жігітті ерітіп келеді. Жігіттер әлгі дүниені беріп, бұл үшін киіт киген бойда кері қайтады. Күйеу серігімен бірге қалыңдық әкесінің, не оның ағасының үйіне түседі, байлар олар үшін арнайы отау тігеді. Кейде күйеу жолдасына жеке отау даярлайды. Онда күйеуді атпен не жаяу шығып күтіп алатын жеңгелер осы отау тіккені үшін «*ентік бер*» кәдесін сұрайды. Күйеуді отауға кіргізгенде тағы да, «*шатыр байғазысы*» кәдесін алады. Мұнан кейін күйеу жолдасы олардың алыс-жақындығына қарап кәде үлестіреді. Бірінші, әрі ең жақсы кәде қалыңдық шешесіне, содан кейінгісі оның әжесіне тартылады, т.с. Үйге кірер бір түйеден, не аттан тұрады. Үйдегілерге тарату үшін қыз шешесіне *үй жыртысқа* тұтас мата беріледі. Ауылдың ең сыйлы әйеліне, басқаларға үлестіруі үшін, *ауыл жыртыс* тартады. Әйелдер бұл кәделерді тым аз десе, күйеу серігін жаңа кәделер әкелуге кейін аттандырады.

Осыдан соң бір күнге созылатын ұрын той басталады. Қалыңдық басқа үйге тығылып, сол үйдің иесі оны бергені үшін 2—3 көйлектік матаны «*қыз қашар*» кәдесіне деп алады.

Кешке күйеудің төсегі дайын болған кезде, екі әйел оны шақырып, сол үшін *күйеу шақырар* кәдесіне иеленеді. Ол отауға кірер кезде қалыңдық жеңгесі өрік, бауырсақ шашады. Бұны *шашу* дейді. Сонан соң қалыңдық кіреді. Бұрын қалыңдық киіз үй табалдырығынан аттағанда, отқа май

* Құрама уезінің қазағы қалыңмал және той мал төлеген, бірақ бір де бие бермеген. Қанағатсыз қалыңдық әкесі онан бір ат беріп, қызын қашырып ақетуін сұрайды. Құдайкүл бие беруге уәде қылып, оның есесіне қызын той жасап беруін талап етеді.

күйіп: «От-ана, май-ана жарылка» дейді екен. «Бұл әдет Шыңғыс ханның уақытында, тіпті жазу-сызу жоқ кезде болған. Бұл жаман әдет»,— дегенді айтады би. Осы түні бір әйел қалыңдықтың артына жатып, оны құшақтап, сол қызметі үшін *арқа жатар не қыз құшақтар* кәдесін ием-деснеді.

Күйеу кері аттанар сәтте қайын атасы оған «*қачшық түбіне*» деген кәдеге бір мал байлайды, егер қалыңмал тегіс төленбеген болса, одан бір мал кемітіледі.

Күйеудің келіп тұруы тойға дейін жалғасады. Дәулетті күйеу әр сапарында жолдастарын ертіп келеді. Әкелген кәделері аса бағалы болмайды және жеңгелерге бағышталады.

Ұрын тойға келіп кеткен күйеу қайтыс болса, онда туыстары қалыңдықты марқұмның ауылына қайғылы күйде аза кәдесімен бірге әкеледі. Осында қалыңдық күйеуін жыл бойы жоқтап, сонан соң оның не інісіне, не жақын туысына тұрмысқа шығады. Би Халмахаммед орыстар келгелі бұл ғұрып жойылған дегенді қосады, бірақ бұрын күйеу жағынан 20—30 жігіт қалыңдық ауылына барып, оны күштеп әкелген...

... Той барлық мезгілде, сафар айы мен оразадан басқа уақытта жасала береді.

Ұрын той салтанатынан қалыңдықты аттандырар алдындағы тойдың айырмашылығы да бар, оны *ұзататұғын той* дейді. Кедейлер ұрын той жасамай, тек ұзататұғын тоймен ғана құтылады.

Қайын жұртта өтетін неке қию салтанатына күйеу ертұрманды ат мініп, жолдас ертіп, қалыңдық шешесіне сұтақы, жаңа отауға шаңырақ, есігіне жақтау және оны түрлеуге қажетті киіздің жартысын, басқа да осы тәрізді кәделерді ала келеді. Жаңа отау кейде бір айға дейін, жасауы сатылып алынғанша тігілмейді.

Дәулетті қалыңдық сәукеле (қырғыздарда шаукеле) киіледі. Күйеу қайын атасына ұзын жеңді шапан киіп барады. Қайын атасына, қайын енесіне, қайын ағасына, жеңгесіне иіліп әжім еткенде оның жеңі жерге тиіп жүреді. Қолын тізесіне қойып, бойын түзейді.

Той жыртысқа 72 шапан, бір бие алған қайын ата ас береді.

Кариялар дәм татып, бозбалалардың көкпар тартқанын қызықтайды. Бұл күнгі жүлде сойылған сауғелек атты лақ болады. Кешкісін қыздар қайын атанікінен басқа бір үйге жиылады. Есік жабылып, үйдің іргесі айнала түріледі. Сыртта бозбалалар отырады. Қыз бен жігіттер арасында өлең

айтудан жарыс басталады. Екі-екі жігіттен қосылып айтады. Талас болмас үшін үлкендер жігіттердің кезекпен айтуын сұрайды. Жақсы әншілерге қыздар сақина, білезік, ақша сыйлайды. Ал қыздарға кептірілген өрік, шелпек, т.с.с. тар-тылады. Қариялар ән тыңдайды.

Тойдың бірінші күні — отау жабардың үлкен тойдан айырмашылығы бар. Үйді жапқаны үшін әйелдер *отау жабар* кәдесін алады. *Мойын тастарға** қой сойылып, оның еті желінеді.

Келесі күні таңертеңгісін көкбөрі** тартады. Оны жай лақ дейді. Сол күнгі салтанат алдыңғыдай тәртіппен өтеді. Осы жолы әйелдер көңіл көтеріп, құбыларының ортасында ән айтуға қатысып жүрген қалыңдықты алып қашқысы келеді. Қыздар өз құрбысын көргәса, әйелдер оны тартып алуға ерекштенеді. Бұл тұрпаты *тартыс* дейді. Соңынан әйелдер қалыңдықты күштеп отырғызып, олардың қасына алым ретінде 1—2 жыртыс мата алған қыздар сыңсып ереді.

Қайын атаның үйіндегі шымылдықта төсек салынып, некежаулық төселеді. Әйелдер күйеудің өзі қалыңдығын көтеріп төсекке апаруын сұрайды. Күйеу еркектердің әйелді көтеруі ұят екенін айтып, бұны орындаудан бас тартады. Сонда әйелдердің күштілеу біреуі қалыңдықты көтеріп, сол үшін *қыз көтерер* кәдесін алады. Қыздар шығып кетеді. Сыртта тың тыңдап тұруға әйелдер ғана қалады. Сонан соң қанданған некежаулықты қалыңдықтың ата-анасына әкеліп: «Қызның қыз екен, құдай жарылқан қалды, сүйінші бер», — дейді. Егер күйеу келдейлеу болса, жәңгелеріне бір жылқы береді. Ал қалыңдық қыз болмай шықса, онда күйеу: «Қызға мал бергенмін, қатынға мал бергенім жоқ», — деп реніш білдіреді. Осы үшін бұрын қайын ата үш тоғызға дейін айып төлейтін, қазір ат-тон айып беріп жүр. Әйтеуір мұндайды жабулы күйде қалдырмайды (Торғай). Егер күйеудің өзі ұрын тойда қалыңдығын пәктігінен айырған болса, некежаулық төсеген жәңгелерге осыны білдіреді. Олар: «Атынның қарнын жарамын», — деп қорқытып, кәде сұрайды (Сұлтан би)...

... Келесі күні қайын ата мен қайын ене күйеуді алғаш рет, күндіз үйіне шақырады. Ол төрге шықпай есік жаққа отырады. Оған төс тартады. Күйеуден табаққа салған кәде алады (Торғай).

Ырысбектің айтуынша, Ташкент қазақтарында бірде бір той некесіз өтпейтін көрінеді. Күйеу некекіяр үшін иманға

* Мойын тастар — жаңа отауда от бықсымасын деген оймен қой мойнының шаңырақ арқылы лақтыру.

**Жалпы бозбалалар әрбір тойда бәйге алдында да, бәйгеден кейін де көкбөрі беруін талап еткен.

40 тиын, биге 2 сом төлеген. Дәулет Бушаевтың айтуынша, моллаға әр кім өз шамасынша, 1 қой, 40 тиын, не 4 сом 40 тиын, немесе басқалай сый берген. Ал Макебайдың айтуынша, бұл тек қонақ болады, сый алмайды. Молда екі баулы шапан, не екі тісті тұсақ, не 4 сом алады. Байлар көбірек береді. Жесір үшін бұл сыйдың тек жартысы ғана белгіленеді.

Қазалы уезінде некекияр ғұрпы былайша өтеді*. Бата оқу кезінде ыдысқа су құйылып, ұзатылатын қыз оған сырға, не күміс сақина салып, ыдыс бетін ақ орамалмен жабады. Ал күйеу ыдыс шетіне садаққа ұқсайтын таяқшаны ақ орамалмен байлайды. Бата біткен соң қыз ыдыстағы заттарды алып, оны кейін бақыттың себепшісі ретінде сақтап жүреді. Некекияр куәгерлерінің біреуі ыдысты саусақтары ернеуіне тиместей етіп ұстап тұрады. Алдымен еркектер, сосын әйелдер кезектесіп ыдыстағы суға ернін тигізіп, ішеді. Сонан соң мұны басқа қатысушылар да қайталайды. Тек олар жас жұбайлар еріндерін тигізген жерден ішпеуі тиіс. Ақ орамал куәгерлерге беріледі. Маковецкий некекияр ғұрпының (1-шығуы, 21-бет) жас жұбайлардың аттанар алдында, ал Сұлтан би оның отаусалар салтынан бұрын өтетіндігін айтады. Бұл ғұрыпта молда «аумин аллаакбар» деп бата оқиды. Қалыңдық, оның құрбылары, басқа әйелдер шымылдықтың арғы жағында, ал киіз үйдің ортасында күйеу жақтан екі куәгер мен, не өкіл, қонақтармен бірге отырады (Маковецкийде керісінше). Куәгерлер (Маковецкийде молда) күйеуде: «Пәлен деген (қыз атын айтады) пәленнің қызын (қыздың әкесі мен шешесінің есімін айтады) жұп қылып алуға келісесің бе?»— деп сұрайды: Күйеу: «қабыл қылдым, қабыл тұттым»,— деп жауап қайырады. Сонан соң қалыңдыққа сол сұрақты қойып, әлгіндей жауап алады. Бұдан кейін молда құтба аятын оқиды. Аяқпен таза су әкеліп, оның ішіне куәгерлер үшін тиын, сырға және сол тәрізділерді тастайды, молда дем салып, сонан соң куәгерлер әлгі ыдыстағы суды күйеуге, қалыңдыққа, қонақтарға береді, олардың әрқайсысы бір-бірден ұрттайды. Күйеу мен қалыңдық осы кезде жұптасудың белгісі ретінде бір жерден ішеді.

Молдаға қырық тиын береді, алайда бұл некекияр төлеу міндетті емес. Некелесуді хабарлаған ауыл биі де некекияр сұрап, сол үшін кәде алады. Ғұрып аяқталған соң жас жұбайларды тату өмірге шақырып, ақыл айтады. Күйеуге: «Қолыңызға бір сүйек бердік, мұны жақсылап күтіп бағыңыз, азар беріп ұрма, биуәж жаман сөйлеменіз»,— десе,

* Е.А. Александровтың мәліметі.

қалыңдыққа: «Балам, жаман болма, атаңа нәлет келтірерсің», — дейді. Мұнан кейін қалыңдық шешесімен бірге аттанып кетеді, ал күйеу дәм алып, атасымен қоштасу үшін қалып қояды, ол артынан қуып жетеді (Сұлтан бн).

Енді күйеудің әйелдерге беруге тиісті кәделерін санауға кіріспекпіз.

1. Сүт ақы — қайын енеге емізгені үшін берілетін кәде — бір түйе не бір ат. Әйтеуір 4 сомдық шапаннан кем болмауы керек. Перовск уезінде байлар 10 түйе, кедейлер 40 сомдық мал, не оның ақшалай құнын береді.

2. Балдыз көрімдік — бұл кәде ұрын барған кезде қалыңдықтың сіңлісін көрсеткені үшін тартылады. Егер ол тойдан бұрын берілмесе балдыз ренжір еді.

3. Жеңгетай — қалыңдықтың ағасының әйеліне, немесе қалыңдықтың әкесінен кейінгі туысының әйеліне арналады. Мөлшері алдағылардай.

4. Сәукеле байғазы — қалыңдықтың сәукелесін киген әйел кәдеге шапан не көйлек алады.

5. Отау жабар — қалыңдықтың отауын жапқан әйелдерге аталатын мал.

6. Еңтігімдік — күйеудің алдынан жүгіре, еңтіге шыққан әйелдерге 20 немесе 40 тиыннан береді.

7. Ат байлар — атын байлағаны үшін берілетін 9 бөлек мата, немесе 3 бөлек мата. Бұны әйелдер өзара бөліседі.

8. Төсек салар — ұрын тойда төсек салғаны үшін.

9. Шымылдық байлар.

10. Қол ұстатар — ұрын тойда қалыңдық қолын күйеуге ұстатқаны үшін.

11. Шаш сипатар — қалыңдықтың шашын сипауға рұқсат бергені үшін.

12. Көрпе қимылдатар.

13. Ит ырылдар — күйеуге ырылдаған итті қуғаны үшін. (есік табалдырығында бір әйел ит болып ырылдайды).

14. Бақан салдымдық — түндікті ашқаны үшін.

15. Мойын тастар — қой мойнын түндік арқылы лақтырғаны үшін.

16. Арқа жатар — (қазақтардың бәрінде бірдей кездесе бермейді) арқасымен жатқан қалыңдыққа көмектескен әйелдер үшін.

17. Қыз көтерер — қалыңдықты кілемге салып көтергені үшін.

18. Кемпір өлді — өтірік өліп, қосылуға кедергі келтірген кемпірді қайта «тірілту» үшін.

19. Күйеу аттандыар — күйеуді атқа отырғызғаны үшін.

20. Қыз қашар — туыстарына қашып кеткен қалыңдықты әкелгені үшін.

Ташкент қазағы Ырысбектің айтуынша, соңғы аталған әр кәде үшін 20—40 тиын, бет орамал тәрізді кішкене маталар таратылады.

Күйеу ақшасы таусылып, кәде беруден бас тарта қалса, әйелдер: «Ат өлсе де кәде өлмейді» немесе «қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз қыз болмайды»— деп мақалдайды. Егер күйеу ештеңе бермей қойса, әйелдер оның жолдасының киімдерін шешіп алады.

Қалыңдық ауылының бозбалалары күйеуді өлтірсе деп қорқытып, мүше* кәдесіне орамалдар алады. Мұндай кезде ақсақалдарға шапандар тартылады (Перовск уезі).

Қырғыздарда күйеудің туыстары өздері қайын атаның үйіне қонақтарды сыйлау үшін мал әкеліп, тойды өздері өткізеді. Әйелдер күйеуден мейіз, пісте, пісірілген бүйрек, сирақ, мүше (жота жілік) алады. Бұны бермеген күйеуді жынды деп ұялтады, бірақ ұрмайды. Көкбөрі мен бәйгіні тамашалап, қобыз бен сырнайды тыңдайды. Қалыңдықтың әкесі күйеу мен құданың сырнайшысына сарыпай береді. Тойдың бірінші күнін көкбөрі деп атамай қазақтардың сәу-гелск дегені тәрізді жәй лақ дейді. Екінші күнгі тойға мал сояды, көкбөрі тарталы, кешке үйде ән айтады. Қыздар әншілерге жүзік пен орамал сыйлайды. Сонан соң ай жарығымен «қыз ойынын» ойнауға далаға шығады. Бозбалалар қыз бен жігітті арқасына арқасын келтіріп отырғызады, сонан соң оларды тұрғызып, жігіттерге қыздардың төсінен ұстауға және сүйеге мүмкіндік жасайды.

Келесі күні той жалғасады. Кешке қалыңдық пен күйеуді отаулатады. Қалыңдығының айыбы болса оны мейірбан күйеу жасырып қалады. Әулисата уезінің бии Даниярдың айтуынша әйелдерге қанды жаулықты көрсететін әдет жоқ**.

Қалыңдық өз ауылынан күйеу ауылына аттанар алдында барлық таныстарын аралап, қоштасады. Олардың әрқайсысы

*Будаговтың сөздігінде «мүше» сөзі туралы мүше басы — «басты сый», жібек шпан не ат, ру ішінде үлкенге, сұлтанға немесе басқа беделді қазаққа арнайы сыйланады, басқа мүшелер жасы кішілерге кезекпен беріледі делінген. Соңғы берілген жібек матаны немесе шытты біреу атпен ала қашады. Екінші біреу оны қуады, егер кім қуып жетсе, соған беріледі, сонында кімнің аты жүйрік болса, сонда қалады.

** Б.Г. Громбчевскийдің айтуынша, осы күні қан іздеу ұрпы алай қырғыздарында бар екен. Алайда қыздың пәктігін жойып алғаны белгілі болса да, кедейлеу топтар арасында мұның арты қақтығысқа ұрындырмайды. Егер күйеу қалыңдыққа қарағанда бай әлі атақтылау болса, онда оның туыстары қайын атаның, қызының абройын сақтай алмағаны үшін, бір не бірнеше жылқысын барымталайды. Әрине, бұл пәктіктен айрылуға күйеудің қатысы болмаған жағдайда ғана.

қалыңдыққа сақина не мал тәрізді кәделер береді. Ол сыйға қарымта қайтарып жатпайды. Осылайша туыстарын, туысқандарын аралап шыққан соң жастар сәтті күні жолға шығады. Мұндай күндер: дүйсенбі, сәрсенбі және жұма деп есептеледі. Қыз аттанар алдында, әкесі онан: «Менің үйімнен не бұйымтайың бар?», — деп сұрайды да, қызы не қаласа соны береді. Егер әкесі бермей, қыз азар болса, қайын атасының үйіне келісімен, ерін әкесін барымталап келуге жібереді (Торғай). Бай қазақтар қыз ұзатарда бәйге беріп, көкбөрі тарттырады.

Жас жұбайлар салтанатпен сәнді күймеге мінсіді, қалыңдық сәукеле не әйелдердің жәй бас киімін* киеді, бетін желекпен жабады.

Сәукеле киізден ұшты етіп жасалып, іші-сырты шұғамен, терімен қапталады, алтын, күміс, маржан, інжу, басқа да асыл тастармен әшекейленеді. Тіл-көзден сақтау үшін ең ұшына бір шок үкі қауырсындары, астына тізеге түсіре бау-бау інжу-маржандар қадалады. Егер әйел бала тумай жатып қайтыс болса, сәукеле төркініне қайтарылады. Осы күні сәукеле қолданудан шығып барады. Оның орнына өте қарапайым бас киім қасабені киетін болды. Қасабе де тілім киізден ұшты етіп жасалып, ақ мағамен оралады. Ұшы қазақтардың өзі жасаған түрлі түсті шашақтарымен әшекейленеді.

Жас жұбайларды бір еркек пен қалыңдықтың шешесі, егер ол болмаса жеңгесі, не ағасының өзі шығарып салады.

Күйеу өз ауылына жақындағанда келіннің келе жатқанын жеткізу үшін хабаршы салтанатты топтан озып кетеді. Қайын ата көкбөрі тарттырады. 3—4 шақырым қалғанда ауылдың қыздары қарсы алу үшін келіннің алдынан шығады. Қыздар оны аттан түсіріп, жаяу алып жүреді. Осы қызметі үшін оларға сырға, білезік, маржан, моншақ және осыған арнайы бөлінген тиындар сияқты кәделер үлестіріледі. Қалыңдықтың шешесінің күйеу туыстарына берген сыйы *мұрындық* деп аталады.

Жас келінді қайын атасының отауына кіргізіп, шымылдық ішінде ешкімге, тіпті енесіне де көрсетпей ұстайды. Осы түні және келесі үш түн де қалыңдық қыздармен бірге, күйеусіз шымылдықтың ішінде қонады. Бал ашады. Төртінші күні беташар тойын жасайды. Жыршы таяқ басына қалыңдық үшін ақтық деп аталатын мата жыртындысын

* Әйелдердің бас киімі — ақ. Ол шалма тәрізді және мойынды жауып тұрады, кимешек те киеді. Бет ойығының айналасына зер жұптртеді. Сұлтан би мұндай зерлеуді ұят дейді. Желек 2 көйлектік жібектен жасалады.

байлап, желекті өлеңмен ашады, тойға қатысушы барлық туыстарын ауызға алып, жас келінді жаңағы туыстарына жеке-жеке тәжім еткізеді.

Қайын ата барлық қонақтарды сыйлап, олардың бәріне жасаудан тақия, т.б. нәрселер береді, көкбөрі ұйымдастырады. Қонақтар кетісімен ауыл қыздары дәм ежеліп, әрқайсысы сандық, жастық, тұмар, тағы басқа заттар сұрайды. Бұл ғұрып *қуттық* деп аталады. Бұл үшін алыстан да келеді. Алыстан келгендерге мал беріледі. Кешкісін қалыңдық күйрек майды ерітіп, бетіне жағады, қайын атасы мен қайын енесіне тәжім қылып, сәлем етеді. Түркістан уезінде қалыңдықтың бетін майлауын жоққа шығарады. Ол тек аруақтар рухына бағыштап отқа май құяды. Қалыңдық отқа май құйған кезде қарттар: «Майдай жак» дейді (Ташкент уезі).

Қайын енесі тірі тұрғанда келін құрметті орын — төрге шықпайды. Олай етсе, оның аяғы ауырады. Қайын енесі қайтыс болғанда келін отқа тағы да май құяды, одан әрі оған төрге шығуға рұқсат етіледі (Ташкент уезі).

Жас күйеу келіншегінің төркіндеріне ұялмай бара береді, қалыңдығының барлық туыстарымен, тіпті оның күрбыларымен некелесу кезінде танысып алады.

Жас келіншек қыздардың орамалын тартпай, тұрмысқа шыққан әйелдің бас киімі — жаулықты тартып жүргендіктен бір жылға дейін ұялып төркініне бармайды. Туыстарының аманшылығын, басқа да хабарларды ол күйеуі арқылы біледі. Тек төркінінен жақын біреу қайтыс болса ғана аза тұтып, көңіл айтуға барады.

Әдепті келін өмір бойы қайын ата мен оның барлық туыстарына ізет қылып өтеді. Қазақтарда: «Ердің қадірін білмейді, етін көреді, ағайынның қадірін білмейді, бетін көреді» деген мақал бар.

Әулиеата уезінен түскен деректерге қарағанда, жас келін-шек күйеуінің бір ата мен үш атаға дейінгі туыстарының үлкендеріне көрінбейді.

Қырғыздарда қайын атасына келген қалыңдықты шымылдық ішіне отырғызады. Жеңгесі: «Көрімдік бер», — дейді. Оны ұнатса, көрімдік береді.

Үлкен үйде (шоң үйде), яғни атасының отауында қалыңдықты атасы мен енесі қарсы алады және отқа май құйып: «Ақ жалғасын! Артыңды мал бассын, алдынды бала бассын! Күйеуің екеуіңнің өмір жасың ұзақ болсын», — дейді.

Бұған жауап ретінде атасы мен енесі бата оқиды...

КІШІ ОРДА ҚАЗАҚТАРЫНДА ЗАҢ РЕТІНДЕ
ЖҮРГЕН, ТІПТІ ҚАЗІР ДЕ КЕЗДЕСЕТІН
ХАЛЫҚТЫҚ ДӘСТҮРЛЕР

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚҰДА ТҮСУІ

Ұлын үйлендіргісі келген қазақтар әл-ауқаты өзімен тең келетін, олай болмаған жағдайда туысы жағынан тектілермен немесе ұшқыр ат, жайқалған жорға сияқты өте сирек кездесетін асыл тұқымды мал иелерімен құдаласуға тырысады. Сөйтіп, болашақ құдаларының кәк шалынды шабындығы мен жасыл түсті жайылымына көзін сүзіп, оларға өзі барады немесе басқа біреуді жібереді. Егер құдаласуға келсе қалса алдын-ала қалыңмал, оның саны мен төлейтін уақытын белгілеу, қазақтар құда түсер деп атағандай, арнайы құда түсу үшін жаушыны қай кезде жіберуге болатыны жайында сөз байласады. Сондай-ақ болашақ келінін қолға қондырғанша келеңсіз бір жайға ұрынып қалмау мақсатында немесе құдалық төңірегінде екі жағынан да бір-біріне алақоздік тудыратындық күдік болмауы үшін төлем, яғни *қарғы бау* деп аталатын жол жоралғы жасайды, бір жылқы, не он сомнан алыс сомға дейін күміс ақша төлейді.

Осылай келіскендерімен қалыңдық жағы күйеу жағына белгіленген күнге жаушыларын тікелей жібере салмайды, сол күні арнайы шақырумен келгендерді күтеді — ол жаушылардан белгілі бір мөлшерде малдай, немесе шапан сияқты сый-сияпаттар алғаннан кейін, солармен бірге әдетте, ет жақын туысқандарынан, ағайындарынан (дос-жолдастарынан), болашақ құдаларының тұрмыс жағдайларына қарай, кем дегенде үш, не әрі кеткенде он адамнан жаушылар жібереді.

Қазақтар құдалар деп атаған бұл жаушыларға, кәдімгі құда түсер той, яғни арнаулы құдалыққа байланысты өткізілетін салтанат көрсетіледі. Оның ең басты жоралғысы — құдаларды арнайы пісірілген ерекше тағаммен — малдың басқа бірде бір мүшесі араластырылмай — тек құйрық пен бауырдан жасалған тағаммен сыйлайды. Одан кейін осы дастарханға бата жасалады, яғни құдаласқан жақтарға басталған жекжаттықтың берік болуына, ынтымақты сөз байласуға ақ тілектер айтылады. Жас жұбайлардың некеге отыруына жол ашылғанының алғашқы айғағы ретінде құйрықбауыр жесіседі.

Аксақалдар құда түсудің осындай ырымдарын жасағаннан кейін салтанатты, өзінің ырқындағы бір топ жастың қоршауында, айналасын думандатып жүретін өнерлі де қайратты әйел ашады. Ол құдалардың ортасына оларға онша қолайлы соға қоймайтын, алдын-ала әзірленген-әзіл, ойындарымен шошындыра кіреді. Құдалар бұдан көбіне тиісті кәдесін беріп қана құтылады. Әйтпесе әйелдер ұйымдастырған әжуа-мазақтың астында қалады. Жас ерекшеліктеріне орай, жеке-жеке құдаларға әйелдердің ер адамдардың бастарына кигізгенде өте тұрпайы көрінетін киімдерін кигізеді. Сол күйінде оларды жиналғандардың бәрінің алдарынан өткізеді. Оған қоса оларға кексе әйелдердің еркектердің алдында жасайтын күлкілі қимыл-қозғалыстарын жасатқызады. Жиналғандардың ең соңғысына жеткенде бір тізерлетіп тұрғызып қояды: **сосын оларды нақ осылайша киінген күйлерінде өгізге теріс мінгізіп, бүкіл ауылды аралата жүгіртеді, бір сөзбен айтқанда, әйелдердің ойларына не келсе соны істейді.**

Осыдан кейін салтанат ат бәйгесі, айқабақ ату сияқты ұлттық ойындарға ұласады. Құдалардың әрқайсысына заттай тоғыз-тоғыздан ат, шапан тартылады, яғни киіт кигізіледі. Сөйтіп, бір жағы киіт киіп, құрметке бөленіп, екінші жағынан ырым, жол-жоралғылардың ауыр жүгінен жеңілдеп құдалар ауылдарына қайтады. Кейін, кезегінше, қыз жағынан күйеу жігіттің ауылына да құдалар жіберіледі. Оларға да жоғарыдағыдай, яғни асыл ыдыстармен құйрық-бауыр тартудан киіт кигізуге дейінгі сый-құрмет, ырым-кәде толық көрсетіледі. Бұл арада айта кету керек, күйеу жігіттің ата-анасына қарағанда қалыңдықтың ата-анасынан, алғашқы қалыңмал шығыны жаушы келіп кетісімен іле-шала жіберілетіні ескеріліп, киіт мөлшері айтарлықтай аз болады.

Қалыңмалдың мөлшеріне, оның әртүрлі атаулары мен жол-жоралғыларына кейінгі тарау арналады.

ЖАЛПЫ ҚАЛЫҢМАЛ ТУРАЛЫ

Қалыңмал мынандай басты бөлімдерден тұрады:

1. Бас жақсы, яғни ең асылы. Қазақтар күйеу жігітпен сол кездерде аса өмірлік мәні болған төрт түрлі зат алатын:

а) құралайды көзге ататын мылтық; ә) сол кездегі барымта, өзара қырғи-қабақ жағдайда мейлінше зәру зат—сауыт; б) талай қиын-қыстау жағдайда ілдіртпей алып шығатын, қашса көз жаздырып, қуса құтқармайтын текті арғымақ; в) тұлғасы, түрі мен күші жағынан өте сирек кездесетін, көшпелі тұрмысқа, әсіресе басын бәске тігіп, бір

жерден екінші жерге ауысып, із кестіріп жүретін жортуылшылар мен барымташыларға өте ыңғайлы мая.

Осы төртеуінің әрқайсысы бес ірі қараға баланатындықтан, жаңағыдай асылдары жоқтары әрқайсысына бестен: яғни сол кезде санына қарай ылғи да жиырма аталған жиырма ірі қара төлеуі тиіс. Орал облысында, Торғай облысының Елек және Ырғыз уездерінде қалыңмалдың мұндай мөлшері қазіргі күнге дейін сақталып келеді.

Алайда, орданың қазіргі қалыпты жағдайында төрт асылмен бағаланатын бас жақсы бұрынғы маңызын жоғалтып, қазақтар үшін басқа асыл заттармен алмастырылды. Айталық, мылтық пен арғымақ тек айтулы аңшыларға ғана мәнді болып қалды; сауыт қолданудан мүлдем шығарылды; тек бейбіт көшпелі тұрмыста да, сондай-ақ жекелеген елдермен сауда қатынасы жағдайында сусыз сайын даламен, бұйрат-бұйрат құмдармен жол тартуға да төзімді мая ғана бүгінгі күнге дейін өз мәнін жоя қойған жоқ.

Бас жақсы өз мағынасында қазір Торғай облысының Николаев және Торғай уездерінде ғана кездеседі. Құны 3 жылқыдан 12 жылқыға, 100—300 сом күміс теңгеден 1000 күміс теңгеге дейін өсті. Торғай облысының басқа аймақтарында және Орал облысында ол жалпы қалыңмалдың кейінгі бөлігі — қара малға қосылып кетті, сөйтіп Шығыс аймақтарындағы осындай кәдеге қарағанда тұтастай жиырма ірі қараға көбейді.

2. Қара мал, күйеу жігіттің нақ құда түскен кезде төлейтін шығыны, яғни қалыңдықтың құны іспетті қазіргі айтып жүрген қалыңмалдың ең ірі, іргелі бөлігі. Бұрынғы кіші ордада қалыңмалдың осындай бөлігі, жоғарыда айтылғандай, жиырма, дәлірек айтқанда 16 ірі қара, ал қалған төртеуі осы 16-ның ішінде міндетті түрде болуға тиісті аналық малдардың алдағы төлдері есебінен толықтырылатын жиырма ірі қараға теңестіріледі.

Қара малдың мөлшері бір жиырмадан бес жиырмаға дейін анықталады. Кейде ол алты, тіпті жеті жиырмаға дейін жетеді, алайда бұлар өте сирек кездеседі. Торғай облысының шығыс бөлігінде қара мал саны ауқаттылар арасында қырық жетіге, орташалар арасында отыз жетіге тең. Қырық жеті, оның ішінде жанама жақсы, жеке ту бие, тұс ат (ерекше жылқы — *ред.*) деп аталатындармен бірге құлынды қосқанда әр жастағы 33 ірі малдан тұрады. Отыз жеті, осындай есеппен, 26 ірі малмен бағаланады.

3. Ілу — күйеу жігіттің қалыңдығына алғаш барып, алғаш көрісуіне жол ашатын кәдесі. Ол ұрын келу деп аталады, күйеу жігіт қалыңдығы 14 жасқа толғаннан кейін

ғана ұрын барады. Торғай облысының шығыс бөлігінде қалыңмалдың осы бөлігі қара мал санынан бір де кем болмауы тиіс, қайта керісінше, мүмкіндігінше одан екі, тіпті үш есе көп болуы керек. Атап айтқанда, отыздан сексенге дейін; малы мыңғырған Торғай облысының басқа аймақтарында және Орал облысында ілу 10 түйеге дейін жетеді.

4. Той малы — неке қиярға дейінгі салтанатқа жұмсалатын кәде. Оның мөлшері түйе не малдың басқа бір түрі бастаған қыз жасауына сәйкес болады. Ол туралы қалыңдық жағы күйеу жігіт жағына міндетті түрде ескертуі тиіс. Әдетте, той малына 20 жылқыдан 70 жылқыға дейін беріледі. Сонымен бірге күйеуменің астыңғы жағын қалыңдықтың әке-шешесі сәңдейтін болғандықтан, оның үстіңгі жағын жайнатуға күйеу жігіт қажетті киіз, не басқа бағалы бұйымдар әкеледі.

5. Сүт ақы — ана сүтінің өтемі. Ол бір түйеден жеті түйеге дейін жетеді.

6. Жігіт түйе, қалым түйе, яғни қос түйе. Осының үстіне қалыңдықтың ата-анасы күйеу жігіттен өте сәнді тігілген той көйлегі мен ер-тұрман алады.

Сондай-ақ, күйеу жігіттің осыған қоса беретін толып жатқан кәделері бар, алайда ол онша құнды саналмайды. Бірақ оның үлестірілуінің қаншалықты міндетті екендігін мынадан-ақ аңғаруға болады: «Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз күйеу болмайды», — дейді халық нақылы. Яғни қалыңмалсыз қалыңдық келсе де, кәдесіз күйеу келмейді.

Аталған қалыңмалдың ең ауқаттылар мен орташалар арасында ғана жүретіні белгілі. Кедейлер үшін оның бала қалыңмал деп аталатын түрі қолданылады, яғни 5, 10, тіпті 15 мал бір текті малдың орнына жүреді. Бірақ кәдуілгі намыс үшін құда түсу, баталасу кездерінде ол қырық немесе отыз жетіге есептеледі, бір, скі не басқалай жиырмалар құр бос сөз болып қалады.

Ал ең жарлы-жақыбайлар небәрі 10 ірі қарадан аспайтындай дөңгелек қалыңмал береді..

Жоғарыда айтылғандардан мынандай қорытынды шығаруға болады: ең дәулеттілер 100-ден 150-ге дейін; орташалар 75-тен 100-ге дейін; ал бала қалыңмал иелері-кедейлер 20-дан 40-қа дейін; ең жарлы-жақыбайлар-дөңгелек қалыңмал иелері 10 ірі қараға дейін төлейді.

Қалыңмалдың ең бастапқы түріне келетін болсақ, ол сол алғашқы күйінде сақталмаған, әр ұрпақ дерлік оның жол-жоралғысына уақыт тезіне сай әртүрлі өзгерістер енгізіп отырған. Мұндай өзгерістердің көп болғандығы соншалық,

дәл бүгінгі таңда да жалғасып жатқан осындай өзгерістерге орай қазақтардың өздерінің де қалыңмалдың ең алғашқы мөлшерінің қаншалықты болғандығын естерінде сақтай алуы екіталай.

Күйеуден қажетті қалыңмалын алғаннан кейін әке-шешесі қызын бүкіл сән-салтанатымен дереу жөнелтуге міндетті. Ол үшін қалыңдыққа отау деп аталатын сәнді күйме әзірлейді, қалыңдықтың ерекше бас киімін—сәукелесін тігеді, төсек-орнын дайындайды, астына әсем ат мінгізеді, той малы мөлшерінде түйелер мен жылқылар қосады, қалыңдықтың азды-көпті көйлектерін, күйменің ішкі жиһаздарын сайлайды — осының бәрін қосып айтқанда, ол *қыздың жасауы* деп аталады. Егер бұрынғы тұрмысын күрт құлдыратып жіберетіндей қаһарлы қысқа немесе басқалай бір кездейсоқ бақытсыздыққа тап келмесе алғашқы екі топтағылар бұл кәделердің бәрін қатаң сақтауға міндетті: ал жаңағыдай бақытсыздыққа кездесе қалса жасаудағы жұтандықтардың бәрі кешіріледі, осылайша үшінші топтағыларға да кінә қойылмайды; олардан тек күнделікті көрпе, жастық, мінетін ат, кәдуілгі әйелдерің бәрі бірдей кие беретін жаулық және біразғантай көйлек қана талап етіледі.

*Құрбанали
Халиди*

ТАУАРИХ ХАМСА

КАЛЫҢМАЛ

Қазақ халқының тіршілігінде құдаласу мен қалыңмалдың алатын өзіндік орны бар. Екі жақ мал жағын сөйлесіп келіскен соң, қыз алатын жақтан бірнеше кісі қыз ауылына келеді. Мұнда мал сойылып, ең алғаш құйрық, бауырын пісіріп, қатықпен араластырып құдаларға асатады. Қатықты беттеріне жағып, мұрындарына кіргізіп, әзіл-ойын өтеді. Астан соң қыз тарапы құдаларға киіт қояды. Киітке өлшем жоқ, әркім өз шамасымен. Құдаларды суға салу, неше түрлі маскара-мазақ ету ғұрпы бар. Шартқа қайтсе де шыдау керек, егер ашу шығарып, түсін суытса одан зорғысын көреді. Жаз күндері терең суға салып жүздіру, құдыққа сүңгіту, тіпті қыста мұзды екі жерінен тесіп бірінен салып екіншісінен шығару, яки қарды ойып, ойығынан жалаңаш сүйреу болғанын естігеніміз бар. Сол үшін «құйрық-бауыр жесіп, құда-құда десіп, суға-бозға (мұз) кіріп, әр пәлені

көріп» деп айтылатын ойындар болады. Бұл кезде неке, той болып үлгермей балалар әлі жетілмеген, тіпті бесікте болуы мүмкін. Олар өскен соң неке тойлары оншалық қиын емес. Қыз беретін тараптан да құда болып барып қайтады.

Бұларға да киіт тартылып, тек азырақ қойылады. Оның орнын қалың мал толтыру керек, қалыңмалға жақын-жуықтар көмек етіп, әр жыл азды-көптен беріп, балалар өскенше құтылады. Қыз жағы жиһаз жинайды. Жиһаз туралы: «Алтыда жисаң асады, жетіде жисаң жетеді, оннан кейін жисаң кемдік етеді» деген сияқты сөздері бар.

«Қалыңмал» — көп мал болып, қыз «қалыңдық» болып, оның құрметі ауырға түскен сияқты түсінік. Қалыңмал 50 байталға тоқтаса, екі түйе үшін екі ат беріледі, ол он байталға есеп, 60 байталға тоқтаса үш түйе үшін үш ат беріліп, он бес байталға саналады, қалған 40, 45 байталды толық беру шарт. Қалыңмал үшін бір түйе бес байтал, әр байтал орыспа бес сом.

Кейде қалыңмал демей «қарамал» деп сөйлеседі, мысалы: қарамал үш түйе деп тоқтаса, қалыңмал, сөз жоқ, 45 байтал болып, үш түйе қарамалмен қоса, бәрі 60 байтал, егер қалыңмал 60 байталдан артық, мысалы 70—80 байтал яки 90, 100 байтал десе бұл түрі қарамал аты қалып, «бас жақсы», «орта жақсы», «аяқ жақсы» деп айтылады. Бас жақсы — бас түйе, орта жақсы — үш түйе, аяқ жақсы — бір түйе. Бас жақсы үшін бір жақсы ат — 25 байталға есеп, орта жақсы — бір ат 15 байтал, аяқ жақсы — үшін құнан — дөнендей бір кіші мал, я бір мылтық, я бір тазы ит сияқты әдеттегі нәрсе бес байтал есептеліп, қалған малды түгел алады. Қорытындысы 50—60 байталдан кемге «қарамал» деп айтылмай, мысалы 27 байтал, 37, 47 деп сөйлесе бұл түрде «орта жақсы» қалып, «бас жақсы, аяқ жақсы» деп жеңіл бір нәрсе тағайындалады. Ол да айтылған — 37 байтал 47 байтал есебіне енеді, яғни жақсылары айтылмай малдың тура өзін айтады, бұны «төгерек мал» дейді.

Ірі байлар атап сөйлеспей, егер сөйлесе қалса артық кеміне қарамай мал-ақша болсын сұрағанын алады. 100 байтал, 200, 300 бәлкім 500 байтал одан артық та ала береді, соған орай жиһазы болады. Кейінгі уақытта 37, 47, пәлен жетілер, сөйлесуден қалып туралап мал басын санаудан бастады, сол үшін «47 қыздан қалды, 57 ұлдан қалды» дейтін мәтелдер айтылатын болды.

Қалыңмал айтса-айтпаса да бай болсын, кедей болсын, — киіт, ілу және сүт ақы, — осы үш нәрсе ешқашан тоқталмайды, «ата күші, ана сүті» деп шарт етілген нәрсе. Ілу қыз берген жақтың киітіне қарсы болады, мысалы: киітте

жамбы болса, күйеу жақтан ілуде жамбы беріледі, қыз жақтан ат, түйе берілсе күйеу жақтан ілуде соған қарай беріледі. Ал, сүт ақы ілуден бір дәреже төмен, ілу жамбы болса сүт ақы-түйе, ілу түйе болса сүт ақы — ат болады. «Өлі-тірі» аталатын бір ғұрпы бар, оған бір мал, яки нәрсе беру керек. «Өлі-тірі» берген соң, өлі күйеу жатар ма, ережесімен күйеу жасырын барса да айып болмайды.

Қалыңмал бәрі, яки көбі беріліп, азы қалса күйеу *«есік көруге»*, *«қол ұстасуға»* арнайы жырттыс алып барады, оны *«ұрын келді»* деп атайды. «Ұрын» — «бұрын» сөзінің мағыналас түрі, ептеп айырмасы бар. Тек осы орынға «бірінші, алғаш келген» мәнінде түсініп, үлкен той осы мезгілге өткізілуі керек. *«Қыз қашар»* деген де бір жора бар. Оны біреу бастап үлкен жиынмен екі жігіт, екі қыз, яки екі келіншек бір-бірімен айтысқа түседі, қыз жеңілсе жігіт басына үкі, яки маржанды шоқ тағып, бұлар бір-біріне «әріптес» аталады. Бұл бір-бірімен сөз сайысына түсіп, беттескенге қойылатын ат. Қыз бен күйеу осы кеште жүздеседі. Осыдан соң күйеу еркін келіп жүрсе де айыпты емес, осы уақытта «оң жақта жүрген күйеу» аталады. Неке тек ұзатылатын уақытта оқылады.

Той күні әйелдердің *«жеңгетай»*, *«ит ырылдамар»*, *«бақан ұстар»*, *«кемпір өлді»* сияқты ырым-жорамы көп. Алайда, бұлар күйеуді күту, сыйлау былай тұрсын, күйеу сәл ғана айыпты болып қалса жеңгелері ахиреттеп, сөгіп, «атаң күйеу болмаған ба, көргенсіздің баласы» деп, жәбірлеп жібереді. Сол үшін Барақ батыр: «Қалың жаудың ортасында қалып та қорыққан жоқ едім, күйеулеп барғанымда қатындардың жиылып келуін көріп көңілім сескенді, өйткені дұшпанмен қарсыласу мүмкін, ал қатындарға өз ресімі бойынша мойынды иіп тұрудан өзге шара болмай, егер бір сылтау тауып, ұрса не етесің», — деген екен.

Бірақ күйеу көрген жазаларды балдыздар жуып жібереді. Күйеу ұрын барғанға киетін киім қазіргі ғұрыпта жоқ, ондай ұзын, кең емес, енді тар киімге кезек тиді.

Бай — байша, жарлы — жарлыша жөнелтсе де, алған малға лайық жиһаз жасау үлкен шарт. Жиһаз алған малына лайық болмаса өкпе, тіпті дау туады. 27 яки 37 байтал қалыңмалмен келген келіншек отаусыз, яғни үйсіз бір түйе, бір ат және киім-кешегімен ғана келеді. 47 байталға түскен келін отауымен келеді.

Ұзату тойы күні айтылатын «аужар» — дейтін өлеңдері бар. Келін болып түскен үйінде «беташар» болып, бір кісі келінге ата-анасын, жалпы қайын-жұрттарын таныстырып,

кезек-кезек атын айтып, «пәленшеге бір сәлем» деп бас игізіп, сәлем бергізеді. Олар да «көп жаса» деп бата-алғыстарын айтады, көрімдік беріседі. Осылай тиісті кісілеріне өмір-бақи сәлемін үзбеу керек. Олардың үйлеріне кіргенде тізе бүгіп, ізет көрсетеді. Отқа май құятын болатын, оған сажда ету бар еді, ол қалды.

Жиһазда байлар мен төрелер алты қанат үй тігіп, тоғыз-тоғыздан түйе, кілем, тоң осылайша әр нәрсені тоғыздан санап беріп, енді одан бөлек екі-үш ат мінгізеді, әрине, жорға жақсыларына сыйланады. Кей байлар 20 түйе, 40 тон, 40 кілем және басқа да үй аспаптарына қоса бір үлкен ақ үй, бір отауша мен шатыр беріп ұзатқан. Мал айдап барушылар да бар. Ғұрып бойынша үйдің киізі күйеуден де, ағашы мен өзге керегінің бәрі қыз жағынан беріледі.

Қалыңмалға қарасқан туыстары келін келген соң лайығымен тондары, я басқа нәрселерінен алады, енші бергенде олар тағы келінге қарасады.

Үйленген ұл ата қонысынан бір-екі жыл шықпай отырып, өзіне тиісті енші алады. Әкесімен тек кенже ұл қалып, өлі-тірісінен ата орнына ие болатын шаңырақ иесі болып есептеледі. Қазақ оны «қара шаңырақ» деп атаған. Енші алып шыққан ұл, әкесі өлген соң қалған малынан ештеңе талап етпей, бәлкім оның мал-жанын сақтауға қайрат қылып «үлкен үйден қор кетпессе бәрімізге жетер» деген қағиданы ұстаған.

Қыз баласы да төркіндеп келіп, бірнеше жылдан соң енші алады, мұны алса, соңынан мирас талап етпейді. Ер бала қыз балаға да болсын мирас деп, мал талап етуді айыпқа есептейді. «Ата мұрасы» дейтіні бар, бірақ «мұра» аталғанымен мирас емес, әдет-ғұрып, моральдық өсиет мағынасында қолданады.

Қазақ халқының тіршілігінде әдет-ғұрыпқа байланысты көптеген мерекелер өткізіледі. Мысалы айт намазын 1300 нижаға дейін оқымаған, бәлкім, шарты келмей айт оқуға болмайды, керек еткен адамдар шаһарға келсін деп оған дін басшылары рұқсат етпеген. Кейінгі уақытта әр болыс ел, ауыл болып жиналып айт намазын оқитын болды.

Мереке күндерінде ат жарыстары, көкпар, қыз қуу, күрес сияқты ойындар өткізіліп, үлкен той болған. Қыз қуу ойынына атастырылған жігіт пен қалыңдығын шығарады, жігіт жетіп алса қызды құшақтап бетінен сүйеді, жете алмаса қыз оны қамшылап көпке қуып тығады. Ал, аяп ұрмаса «байжанды қыз, ұятсыз» деп сөгеді. Кейде атастырылмай-ақ ойынға қатысқысы келген жастардың да барлығы атқа мінеді. Бір саудагер жігіт бір байдың қызына қолы жетпей жүргенде, осындай мереке-тойға тап болып, қыз қууда сәті

түсіп, осы қызды қууға мені жібер деп, ақыры рұқсат алып қуған екен. Тура шалбарына дейін шешіп, әзірленіп барғанымен жете алмай мысы құрылды, қыз да оның жетсе тайынбасын сезіп, сым ораулы қамшы алып шыққан екен. Жете алмаған соң қайтқан бетте қыз жігітті ұра-ұра, үстібасын қан жауып, есінен тандырған.

Той бітіп, ұл-қыз ер жетіп, қалыңмалы таусылып келін күйеуіне жыртғыспен келеді, бұл соңғы жыртғыс, алғашқыдан төмен, неке тойы болады. Той соңынан жар-жарды екі жігіт ат үстінен, отау үйдің үзінін түріп, екі қыз ішінде бүркеніп отырып, жігіт оларға жұбату айтады. Қыз, ел-жұрт, ата-анасынан айрылуына қайғырады. Жер-жар оның мұңы болғандықтан «аужар» деп те атайды.

ЖІГІТ ТАРАПЫНАН

Бисмилла деп бастаймын
Жолың болсын, енді бар.
«Қыз беруді-суннәт» деп,
Айтқан екен пайғамбар.
Атам-анам қалды,— деп,
Иә, шырағым, қылма зар,
Жақсы болсаң, ата-ана
Онда да бар, жар-жар!
Тағдыр жазды осылай,
Сізді жатқа бұйырып.
Амалсыз берді ата-анаң
Балам-ай деп күйініп,
Насихат айтам, қарағым,
Көңілге кірсін күйылып.
Үлкеннің өтпе алдынан,
Әдеп қыл көрсең иіліп.
Жақсы болсаң қарындасым,
Жұртың мақтар сүйініп.
Қызметінде дайын бол,
Етек-жеңің түрініп.

Сонда мұңлы қыздың созып, сызылып айтары:

– Ақ отауым тіккен жер,
Майдан болсын, жар-жар!
Өткен күнге көңілім
Қайран болсын, жар-жар!
Дүниеге келуге
Себеп болған, жар-жар!
Бәлек ата-әкемдей
Қайдан болсын, жар-жар!

Жалғыз емес жар жолдас,
Жаныңда бар, жар-жар!
Көп зарланып жыламай,
Қайтіп адам болам деп,
Шүкірлік қыл аллаға,
Артық сөзді қоям деп.
Жақсы көрсе қайынатаң
Құрмет қылар балам деп.
Өз баласы алған соң,
Неге ойласын жаман деп.
Әдепті бол, шырағым,
Көптен алғыс табам деп.
Өз бағыңды кемітпе,
Өсек-аяң бағам деп.
Некеленген жарыңа,
Кішілік қыл жағам деп.
Қайнағаң мен қайныңыз,
Ойласын жақсы адам деп.
Түзу болсаң бір ана
Онда да бар, жар-жар!

Он ай сақтап ішіне,
Толғақ жеген, жар-жар!
Ақ сүт берген анама
Қайдан жетсін, жар-жар!
Оң жақтағы бұл дәурен
Енді келмес, жар-жар!
Қайран жұртым, қайран ел,
Аман болсын, жар-жар!

Өз ордамдай алшандар
Заман қайда, жар-жар!
Ақ шүберек салған соң
Бөлек жайда, жар-жар!
Тар құрсақтан бір шығып
Сүт еміскен, жар-жар!
Өз ағамдай, інімдей
Бауыр қайда, жар-жар!

Жігіт жағының жұбатуы:

– Әйел болып туған соң
Осылайша айтады.
Тұз таусылса бұл елден,
Сапар күнің жетеді.
Бауыр бассаң жат елге
Жұртың ойдан кетеді.
Айрылмасаң еліңнен
Ұл боп тусаң нетеді?!
Перзент берсе құдайым
Ана болып бір жұртқа
Бұл арманың өтеді.
Жақсы болмақ өзіңнен
Осы елдей-ақ күтеді.

Сөз ақыры осы болып, жігіттерге қыз тарапынан шапан-көйлек беру жолы жасалады. Жар-жар біткен соң «отау мүшеленеді». Отау мүшелеу — ұзатылатын үйді жалаңаштап, киіздерін сүйреу. Отау осымен жығылып, ертесіне қыз аттанады. Барған соң бет ашар жасалады.

– Бет ашайын, бисмиллә,
Ахуалыңды, айт, келін!
Бұйрықпен келдің бұл жерге
Үйдегі қамнан қайт, келін!
Тұнық судай таза боп,
Жақсы жолды тап, келін!
Бойыңды кірсіз таза қыл
Жұмыртқадай ақ келін!
Жаман жолдан жырақ бол
Сауысқандай сақ келін!
Шын пейіліңмен қызмет қып
Ата-енене жақ, келін!
Келін келді көріңіз,
Көрімдігін беріңіз.
Берем деп бос жұбатпай,
Атын атап қойыңыз.

Атасына бір сәлем!

Жылағанға жұбатып
Айтасыңдар, жар-жар!
Оңайлықпен жат-жұртқа
Жағу қайда, жар-жар!
Қайран атам, анам мен
Елім, жұртым, жар-жар!
Жүрегіме запыран
Қылды пайда, жар-жар!

Ардақтайтын асыл жұрт
Онда да бар, жар-жар!
Атаң тұтты аузына
Пайғамбардың лебізін.
Бата қылған уағыдан
Өтеп болды қарызын.
Түсіргелі өзінен
Мойнындағы парызын.
Жарылқасын алдыңнан
Айтылды жұртқа арызың.
Құтты болсын ақ ордаң
Аман бол енді, жар-жар!

Орынсызға сөз қатып,
Күнәға батпа, келіншек!
Байыңнан бұрын төсекке
Өзің жатпа, келіншек!
Үй басына қыдырып,
Өсек айтпа, келіншек!
Рас сөзді өзгертіп,
Жалғанға сатпа, келіншек!
Ата-енең жұмсаса,
Бола көрме еріншек.
Байлап сауған малыңды,
Басқа соқпа, келіншек!
Мал қадірін көп ойла.
Шын насихат айтамын,
Бүгін келген келімсек.
Келін келді, көріңіз,
Көрімдігін беріңіз.
Беретұғын малыңның
Түсін айтып қойыңыз:
Енесіне бір сәлем!
Ғайыптан бұлбұл кез болды
Гүл бақшаға қонғалы.
Алла нәсіп қылған соң,
Бір жұртқа ана болғалы.
Құтты болсын орныңыз,
Мақтау сөзге толғалы.
Қайнаға, қайын, баршалар,
Разы, хош уақ болғалы:
Қайнағаларға бір сәлем!
Ризықты алла бұйырды
Өз жұртыңнан жат елге.
Өмір берсін, құдайым,
Некелеген жас ерге.
Енді сөзді тамамдап,
Токтау қылдық бұл жерге.
Бүркеншігін ашайын,
Асыл жүзін көріңіз.
Төрде отырған аталар,
Әмин деп бата беріңіз:
Барша көпке бір сәлем!

Айтушысы — аргын елінің Әсет ақын ибн Найманбай, ибн Тауасар, ибн Анбай, ибн Шөрен, қаракесек. Бұрынғы беташарлар мұнан да ұзағырақ, оларда мынандай лебіздер келеді:

– Даладағы сиырға ау-қаулама, келіншек!
Даусыңды жуан шығарып,
Қау-қаулама келіншек
Қаптың аузы бос тұр деп,
Құрт ұрлама, келіншек!
Өзің жатып байыңа,
Тұр-тұрлама келіншек!
Енем үйде жоқ қой деп,
Төрге шықпа, келіншек!
Жараусыз қықым шүберек,
Боқшаң тықпа келіншек!—

деген сияқты қосымшалар көп-ақ*. Әр сәлем алғанда көпшілік және аты аталған кісілер келінге «көп жаса» деп ризашылық етеді.

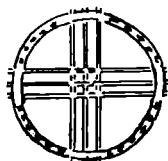
Жар-жардың Мауароаннаһрда (Мауреннахыр —құр.) шағатай акцентімен, ұйғыр тілімен алты шаһар халқында қолданбалы түрлері бар. Қазақта келін үйдің төріне рұқсат еткенше, яғни енесі өлгенше шықпай, тек жартысына дейін бара алады. Тіпті екінші үй, еншісі бөлек келін, үлкен үй төріне өле-өлгенше шықпай кетуі мүмкін, бұл олардың үлкен үйге көрсеткен құрметі. Қазақта әйелдер үлкен-кіші еркектің алдын кеспейтін гүрпы бар. Жасы кішісі үлкеніне «сен» демек түгіл, аттарын атамайды. Ата-анасын, ел үлкендерін атымен атамай, құрметтеп, мағанасы сол, бірақ басқа ата-умен атайды.

---

* Оңтүстік Қазақстанда бүгінге дейін, көп үлкендерге мінез-құлқымен, түрліше сипаттарымен кейде мазақ, кейде мадақ етіп таныстырумен кісі басқна жекелеп сәлем салдыру салты бар. Ол аса қызық-ты, ерекше салтанатпен өтеді.

Той, Той, Тойландыз:

құдалар айтысы;
сыңсу (көрісу, қоштасу, сарын);
жар-жар (аужар, бике-ау, үкі-ау);
аушадияр;
той бастар;
беташар;
бата.

ҚҰДА ҚАҚПАЙ

Сонымен, той өткізетін күн де жақындап қалды. Енді, енді... екі жас қана емес, тұтас бір рулы ел мен екінші бір рулы ел қосылатындай, бір ғана жанның ғұмырымен шектелмей ұрпақтан ұрпаққа жалғаса беретін туыстықтың темір қазығы қағылатындай жүрек лүпілдейді. Иә, аталарымыз: «Күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық» дегенді, сірә осыған меңзеп айтқан болар-ау!

Осы сәтті ынтыға күткен екі жақ, осы күндерді мүмкіндігінше салтанатты түрде өткізуге тырысқан. «Отыз күн ойын, қырық күн тойын» дегендей, той қылған ауыл ғана емес, соған шектес, тіпті дүбірі жеткен алыстағы ауылдар да сал, серілерін, палуандарын жинап, сәйгүліктерін жаратып, қапылып қалатын. Той өткен ауылдың үсті ашық аспан астындағы алып сахна сияқты да, тойға қатысушылар ұлттың дәстүр мен ұлттық ойындарды орындаушы сахна сарбаздарындай, сан түрлі бояу, сан түрлі қимыл-қозғалыстарымен, сөз сайыстарымен той күндерін шын мәніндегі халықтық мерекеге айналдырып та жіберетін.

Әсіресе, халқымыздың сөзге шешендігі, суырып салма ақындығы барынша кең танылатын. Құда болып, құйрық-бауыр жесіскеннен, қалыңдықтың бетін ашып, қайын жұртына таныстырғанға дейінгі дәстүрлердің бәрі де әнсіз, өлеңсіз орындалмаған. Екі жақты өнерсайыстарынан құдалар да шет қалмаған.

«Айт дегенде, өлеңді айта алмаймын.
Түйеге алған торы аттай жайтаңдаймын.
Өзге кісі айт десе айтпас едім.
Құдалардың көңілін қайтармаймын.

Ахау, Семей,
Тіл мен көмсей.

Көтере сал әнінді
Төмендемей-ай!
Өлең гуйрей* дегенге, өлең гуйрей,
Он қап өлең әкелдім аузын түйрей.
Он қап түгіл бірінің аузын ашсам
Тұра қашар құдалар тонын сүйрей»,—

деп өзіндік әуенімен шырқай шымшып, құдандалы екі жақ бірін-бірі сайысқа шақырған. Мұндай айтыс қыз-келіншектер мен жігіттер арасында мейлінше тартысты, қызықты өткен.

* * *

Ж і г і т т е р

Айғ дегенде, айтайын, той қылған, қыз!
Семіз бие тойына сойғызған, қыз!
Ұзатылу той қылып үлкен қызық,
Кетемін деп үйінен ой қылған қыз!

Қ ы з д а р :

Сөз таба алмай, замандас, сасайын ба?
Бұрынғының жолынан асайын ба?
Бұрынғының дәстүрі болғаннан соң,
Елден аулақ жапанға қашайын ба?

Ж і г і т т е р :

Жас күнімнен өлеңге қойдым қадам,
Ескі досын ұмытар кейбір надан.
Бір сөзім бар сақтаған айтайын деп,
Болмағанда қасыңда бөтен адам.

Қ ы з д а р :

Мен де өзіндей өлеңге құрдым дүкен,
Бөрі жортар қой аңдып, бүкең-бүкең.
Сөзің болса бұйымтай, оңаша айтар,
Түйе болып, түнде кеп үйге сүйкен.

Ж і г і т т е р :

Түн ұйқымды сен үшін бөлемін де,
Торышаммен түн қатып желемін де.
Түйе түгіл, бол десең, бота болып,
Түнде боздап тұсыңа келемін де...

Қ ы з д а р :

Бір қамшым бар қолымда жез бауырлақ
Ілікпедім өсекке сөзді ауырлап.
Ісің еске түскенде, беу замандас,
Жатамын да жылаймын жер бауырлап.

---

* Гуйрей — өлең деген мағынада (қалмақ сөзі)

Ж і г і т т е р :

Жердің сәні болмайды ел кеткен соң
Жүк көтермес қара нар, бел кеткен соң.
Кетеріңде сіңіліңе тапсырып кет,
Өгейсітіп жүрмесін ер жеткен соң.

СЫҢСУ

Халқымызда тұрмыс-салт жырларының ең көп тарағандарының бірі — сыңсу. Тұр жағынан сыңсу қоштасу, көрісу, сарын делініп әртүрлі аталғанымен мазмұн жағынан бір-бірінен көп алшақтамайды. Өйткені қай-қайсысы да ұзатылар қыздың өз жұртына деген сәбилік ортақ сезімін білдіреді. Ол ұзатылар алдында жақын жеңге, құрбы қыздарын ертіп ет бауыр туыстарын, жекжат-жұрағаттарын, дос-жолдас, көршіқолаңдарын аралап, қоштасып шығады. Қыздың сәукелесін жеңгесі киіп жүреді.

«Алтын да менің босағам,
Аттап бір шығам деп пе едім.
Күміс те менің босағам,
Күңіреніп шығам деп пе едім.

Базардан келген құйысқан,
Тарамай шашым ұйысқан.
Келіп те кетіп жүріңдер,
Сағындырмай, туысқан»,—

деп, бұлақдатып өсірген өз жұртын қия алмай, бүкіл бала-лық шағы, бал дәурен өмірі көз алдына келіп, сол сәттегі мұң-сағынышын ұлттық сазды әуенімен, өз жүрегінен шыққан, немесе сонымен үндесетін шумақтармен білдіреді.

Жасыратыны жоқ, соңғы кезге дейін қазақ қыздары бұрын зорлық-зомбылықтың құрбаны болғандықтан еріксіз сыңсып, жылап кеткен деген түсінік басым болып келді. Қыздың табиғи нәзіктігі, туған-туысқандарына, құрбы-құрдастарына, өскен орта, туған жеріне деген мөлдір махаббаты, сол махаббаттың қоштасар сәтте қыз жүрегін еріксіз елжірететіндігі көп жағдайда, ескерілмеді.

Ұзатылар қыз туған-туысқандарын аралап, қоштасқан кезде ағайындар арасындағы кейбір кикілжіңдер де ұмытылады, бауырлық сезім бәрінен де жоғары тұрады. Бірін-бірі қия алмай, бәрі де қиналады. Кейбір жөн білетін жеңгелер қайын сіңлісінің сыңсуына өзі де сыңсу үн қосып, толқыған көңіл-күйді одан әрі тебірентіп жібереді. Ақыры үлкендердің сабырға шақыруымен сыңсудың соңы:

«Ел-жұртың қиналады қыз кеткенге,
Түсіңсең бола қоймас бізге өкпең де.
Әкене сендей бала табылар ма,
Алты жыл арғымақпен іздеткенде.
Екі ауылды өзіңе ортақ сана,
Жолың болсын, артыңа жалтақтама.
Балдай батып, судай сің барған жерге
Топырласын төріңде бір топ бала»,—

Әрдайым елім сау боп тұр,
Есіртпей бізге жаманат.
Анашым, сүтінді

ақтармын.
Келтірмей сізге жаман ат.

Құлын тайдай жетелеп,
Өсiрдiң әке, мәпелеп.
Кем қылмадың қатардан,
Жан әке, сізге рахмет!

Тiк бiтер өскен қарағай,
Барамын сізге қарамай.
Ақ сүтiндi емiзген,
Риза бол бізге, анам-ай!

Сүттен аппақ бiлегiң
Осы ма, аға тiлегiң.
Сөз келтiрмей сендерге,
Сыйлы болып жүрермін.

Тәңiрден берер тiлесе,
Соңында жүрдiм iлесе.
Хабарласып тұрарсың,
Айналайын, жеңеше!
Жаман атты болмаспын,
Бәрекелдi демесе.

Босағамнан аттайын,
Көтерiп жүктiң ауырын.
Апалап келiп жүргейсiң,
Жер жақын ғой, бауырым!

* * *

Сөздiң басы бiссiмiлла,
Бiссiмiлла бiтпес мың
жылда.

Шапан келдi* — Сын
келдi

Қызыл тiлiм қимылда.

Жүрушi едiм алшақтап,
Тақия тiктiм моншақтап.

Жеңгелерiм жиналып,
Келдiң бе киiм құшақтап.

Анам десем болмай ма,
Көзiм де жаска толмай ма
Қыз да болсам үйiмде
Жүре-тұрсам болмай ма?!

Есiктiң алды қос терек,
Жапырақ шығар күлтелеп.
Ата-анамның алдында
Жүрушi едiм еркелеп.

Алтыннан менiң босағам,
Шеберлер қиып жасаған.
Өлгенде шығам деп едiм
Тiрi де шықтым жасаған.

Шымылдық күрдым оң
жақта
Шыбын да қонар балдаққа**
Шарылдап жерге түскенде
Алмадың құдай оң жаққа.

Есiктiң алды ырғайды,
Ырғайдан алдым сырнайды.
Атасы басқа бiр жат ел,
Жас келiн деп сынайды.

Жылқы iшiнде дөнен
кер,
Қызды балам демендер.
Қызды балам десеңдер
Жат елге бала демендер.

Есiктiң алды ебелек,
Жаңбыр жауар себелеп.
Қалай қияр анашым,
Өсiрiп едi мәпелеп.

Ауада ұшқан ақ сұңқар,
Қанатымен жер сипар.
Өз үйiмнен кеткесiн
Мандайымнан кiм сипар.

* Бұл жерде қыз шығатын кезде шапан кигізіп шығаратынын айтып отыр

**Балдақ — шымылдық құратын ағаш..

Базардан келген кеселер,
Шай самаурын еселер.
«Қызым-қызым» деуші
едің,
Қош, аман бол, шешелер!

Базардан келген үш
кілем,
Үшеудің бірі түс кілем.
Тірі кетті демесең,
Өлгеннен мұның несі кем?

Есіктің алды қара ағаш,
Қабығын ал да малға шаш.
Жанымдай көрген жан
көкем,
Аптада бар да амандас.

Алтыннан бар-ды білегім,
Осылай ма еді тілегім.
Қиямет-қайым болғанда,
Қосылар ма еді сүйегім.

Есіктің алды сауырдан,
Ат жүрмейді сабырдан.
Қыздан мұңлық жан
бар ма,
Тірі айрылған бауырдан?

Есіктің алды жас қайың,
Жапырағын баспайың.
Бұл үйден аттап шыққан
соң,
Еркелікті тастайың.

Базардан келген
белдемше,
Көруші едім өзгеше.
Қайың сінлім деуші едің,
Қош, аман бол, жеңеше!

Базардан келген орамал,
Шай қорғасын оралар.
Күліп-ойнап жүріскен,
Қош, аман бол, ағалар!

* * *

Есіктің алды тал ма екен,
Талдан да биік бар ма екен?
Үйде жүріп, түзде өскен,
Қыздан да сорлы бар ма
екен?

Әуеден ұшқан бұлдырық,
Құбыладан соқты ызғырық,
Әкем қояр кінәм жоқ,
Жаратты құдай қыз қылып.

Әуені бұлт қоршайды,
Ойпаңға жылқы жусайды.
Тірі де кетті демендер,
Өлгенге көңілім ұқсайды.

Басыма киген бөркім-ай,
Бөркім менің көркім-ай.
Көсілген аяқ жимаған
Өз үйімдегі еркім-ай!

Жүруші едім айдай боп,
Қарынға салған майдай боп.
Енді кетіп барамын,
Борышқа берген малдай боп.

Әуеде ұшқан ақ сұңқар,
Қанатымен жер сипар.
Айналайын, әкем-ау,
Маңдайымнан кім сипар?

Шымылдық құрдым оң
жаққа,
Шыбыным ұшты сол жақтан.
Әкем малға бергенше,
Алсын да құдай оң жақтан.

Шапан да кидім таналап,
Өсірдің апа, паналап.
Береріңе келгенде,
Ұстап бердің камалап.

Таулардың суы сарқырар,
Тайлақтың жүні бұрқырар.
Ел-жұртым еске түскенде,
Сай-сүйегім сырқырар.

Мен кеттім жас жанымды құрбан етіп,
Таба алмай өз ортамнан ешбір панам.
Аққу, қаз қабіріме келе кетші!
Ғаріптің не болғанын біле кетші!
Тәнімді қарға-құзғын шоқымасын,
Сабалап қанатыңмен көме кетші!!!

САРЫН

...Мен өсиет айтайын,
Жыламай бикеш сөз

тында;

Ал, бикем, енді жылама,
Көзіңнің жасын бұлама!
Әуелде тусаң ұл болып,
Сізді мұндай қыла ма.
Бүркендіріп қоя ма,
Қызығыңа тоя ма!
Ата-ана деп жыларсың,
Жыламай қайтып

шыдарсың.

Ұғайын десең өсиет,
Сөзіме құлақ саларсың.
Ұқсаң қабыл аларсың.
Өкпе қылма әкеңе,
Қойма кінә шешенге.
Зорланып жылай бергенің,
Жарамайды бекерге.
Әлпештеп балам деген соң,
Өсіріп жасқа келген соң.
Неге өкпе қыласың,
Өз құрбыңа берген соң.
...Өсек айтып сумандап,
Жүрсең сірә оңбайсың.
Ұлық бол, қалқам,

кішіктей,

Ракат дәурен сүресің,
Зылиха мен Жүсіптей.
Зылиха, Жүсіп қосылған,
Кім шығады тосыннан.
Қосылмай тұрып зар
болып,
Көзінің жасы жосылған.
Ойларсың, қалқам,
үйім деп

Асылдан киген бұйым деп.
Асау тайдай шолжаңдап
Еркелейтін күнім деп.
...Жаман болса еріңіз,
Ақыл айтып беріңіз.
Көңіл аулап көтеріп,
Өзімен бірге күліңіз.

Кісіге сырынды алдырма,
Ныса бітпей шалдырма.
Пәленше сондай дегізіп,
Жанның көңілін қалдырма.
Үстіңе бөліп дән берер,
Еншіңе бөліп мал берер.
Дүниеңе ие болмай,
Жаман болсаң ел көрер.
Ойларсың, бикем барсам деп,
Үй тұлғасы болсам деп.
Қабыл болсын ойыңыз,
Құтты болсын тойыңыз!
Бүгінгі жақсы күн еді,
Көп жылауды қойыңыз.
Жыламасын шешесі,
Жат елге берген әкесі.
Енді үстіңе отырмай,
Балаң болды кетесі.
Ағасы сіз де қайғырма,
Қарындасым кетті деп,
Ақылыңнан айрылма.
Жыламасын жеңгесі,
Бірге өскен теңдесі.
Қайынсіңлің жат жұрттың,
Белгілі болды кетесі.
Жыламасын інісі,
Қолқа — жүрек тынысы.
Әуелде қыз боп туған соң,

Тағдырдың бүйткен бір ісі.
...Айтып болдым сарынды,
Бірінді қоймай бәрінді.
Сарын бізден шыққан жоқ,
Бұрынғының тәлімі.
Осы үйдегі жарандар,
Жүреміз енді көп
тұрмай,
Елпек бол, қалқам сөз
бұрмай,

Осы үйдегі, жеңгелер,
Орамал әкел аңырмай.
Сарын болды тәмәмат,
Жанымыздан аманат.
Дұға оқып қол жайсын,
Үйде отырған жамағат!

ЖҰБАТУ

Жылама, бикем, жылама!
Көзіңнің жасын бұлама!
Ұл боп тусаң әуелден,
Сені мұндай қыла ма?
Бүркендіріп қоя ма?
Көзді жаспен бояма.
Біз бермейік десек те,
Мал бергенің қоя ма!
Жылайсың неге «үйім»

деп,
«Жиғаным қызыл бұйым»
деп?

Әкесің сені олайды:
«Отырған балама қиын»
деп,

Сен ойлайсың «барсам»
деп.

«Үйге тұлға болсам» деп,
«Өз алдыма мал салып,
Адамшылық күрсам» деп,
«Ақша отауға кірсем» деп,
«Барша, манат кісем»

деп,
Тілеуің, бикем, алдында,
«Әлдилеп, бала сүйсем»
деп.

Осылай шығар ойыңыз...

Сәрсенбі сәтті тойыңыз...
Тілеулі құтты тойында
Көп жылауды қойыңыз!
Жыламай құлақ салыңыз,
Бұл сөзіме наныңыз
Мен айтайын өсиет,
Тындап, ұғып алыңыз!
Мұнан көшіп кетерсің,
Шын еліңе жетерсің.
Тең құрбың шықса алдыңнан,
Ойын-күлкі етерсің.
Құрбың келсе күлгейсің,
Әдеппенен жүргейсің
Салмақпенен сөз сөйлеп,
Жақсы жауап бергейсің.
Бұл барғаннан барарсың,
Ата-еңеңе барарсың.
Дүниесін құрметтеп
Қабағына қарарсың.
Шашылғанын жиғайсың.
Құлдай малын баққайсың.
Күндей жұмыс қылғайсың.
Ата-еңеңе жаққайсың.
Күйеуіңді күтпейсің,
Өз басын құрмет етпейсің.
Қанша көңілің қалса да,
Бір-біріңді түтпейсің.
Жыртық қылма киімін,
Шашпа жиған бұйымын.
Күйеуің келсе бір жақтап,
Оңай қып тұр қиынның.
Шарифаттың белгісін
Білсең жақсы үлгісін.
Сөзге сынық қылдырмай,
Күтсең жақсы құрбысың.
Аз асынды көп етсең,
Бар асынды жария қып.
Қонағын сыйлап жөнелтсең
Мұнша қызмет қылды деп,
Алғаным тапты жолды деп,
Күйеуің көңілі жай болар.
Малым адал болды деп,
Күң жұмсасаң, қорлама!
Тіл алмаса, зорлама!

Тәтті, дәмді асыңды,
Онан бөлек ұрлама!
Құл жұмсаң ұрмаңыз,
Оған қорлық қылмаңыз.
Жетім қақын ойлаңыз,
Бұл сөзімді тыңдаңыз.
Өзің сараң болмаңыз,
Сараңдық ат алмаңыз.
Қонақ қонса үйіңе,
Табағына шек-қарын
салмаңыз.

Жаман қатын белгісі —
Әр неден жоқ үлгісі.
Сасық болады иісі.
Лас бұлар киім киісі.
Айғақ болар құмғаны,
Қылын малып жуғаны.
Үсті-басы боқ болып,
Қас құдайдың ұрғаны.
Ол адамнан ұялмас,
Дүниелігін жия алмас.
Өзінің малын танымас,
Дәнемеге жарымас...
Мінгенде атың боз ғана,
Күйеуің жап-жас бозбала.
Пайғамбар қызын

ұзатқан,
Соның бір салған жол ғана.
Кесте бір тіктің гүл пара,

Айттырып жар-жар,
сыңсыма!
Әкеңнің тәуір баласы
Обалың қырық бір жылқыға.
Мінген де атың жиренше,
Тықыршып тұрмас
мінгенше.

Сен ақылың кіргенше,
Ақ тайлақ шығар інгенше,
Сірә да мауқың басылмас,
Әділдеп бала сүйгенше!
Мінген де атың боз ғана,
Күйеуің жап-жас бозбала,
Тана бір моншақ таққалы,
Тұңғышың болсын қыз ғана.
Еділден ұшқан екі қаз
Жайықтан ұшқан, жаңғыз
каз.

Бірі—шаңқан, бірі—боз
Сандығың толған сары бөз.
Мінген де атың ала-ды,
Тең құрбың мұнда қалады
Жыламай аттан, бикешім,
Жаз бір, күз бір барады.
Мінген де атың теңбіл көк,
Тең құрбың қалды мұнда
көп.
Орамал берсең — барша бер,
Мақтайды сені мына көп!

АУШАДИЯР

Үйлену кезінде жырланатын дәстүрлі жоралғы өлеңнің бірі — аушадияр. Аушадияр мазмұны жағынан болсын, түрі жағынан болсын басқа салт өлеңдеріне — жар-жарға да, сыңсуға да, тойбастарға да ұқсамайды. Ол түрі жағынан балалар фольклорындағы санамаққа келіңкірейді, мазмұны жағынан қара өлеңмен үндеседі.

Айтылмыш жыр үлгісі ұзақ уақыт елеусіз күйде келген болатын. Ауыз әдебиеті туралы бұрын-соңды қалам тартқан зерттеушілер назарына аушадияр ілікпеген. Жырдың хатқа түскен нұсқалары да жұртшылыққа беймәлім болып келді. Осылайша халық жадынан шығып, жоғалуға айналған әдемі жоралғымызды іздестіріп, сұрау

салған — жазушы Уахап Қыдырханов. Оның 1989 жылдың қаңтарында «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған ой тұрткі мақаласынан соң мерзімді баспасөз беттерінде көне құлақтар аузынан жазылып алынған бірнеше жыр үлгісі жарық көрді. Бір қызығы бұл аушадияр үлгілерін жіберушілер шетелдерде тұрып жатқан қазақ азаматтары.

У. Қыдырханов жинаған деректерге қарағанда аушадияр екі кезде орындалады екен; біріншісі — той үстінде, жоралғылардың бәрі аяқталып, жұрт құлағы босаңсыған сәтте болса, екіншісі — қыз аттанар мезгілде.

Жырға негізінен өмірдің мәні, тірліктің сәні хақында ой толғамдары, өнегелі өсиеттер, моральдық-этикалық-дидактикалық тұжырымдар арқау болады.

* * *

Аушадияр — бір болар,
Жаманның көңілі кір
болар.

Ата-анасын сыйлаған.
Ақ шалмалы би болар.

Аушадияр — екі дер,
Ержеткеннің еркі дер.
Омырауы толған он түйме,
Қыз баланың көркі дер.

Аушадияр—үш болар,
Атан түйе күш болар.
Екі жаман қосылса,
Өле-өлгенше өш болар.

Аушадияр — төрт болар,
Қыздың қойны өрт болар.
Екі жақсы қосылса,
Өле-өлгенше серт болар.

Аушадияр — бес болар,
Жақсы жарың ес болар.
Жаман жарға кез болсаң,
Қайғыменен кеш болар.

Аушадияр — бес болар,
Ерге садақ ес болар.
Ер қолынан бақ тайса,
Өкінгені кеш болар.

Аушадияр — алты дер.
Бұрынғының салты дер.

Ағайынмен өш болсаң,
Берекесіз халқы дер.

Аушадияр — жеті дер,
Ер тілеуін ел тілер.
Ел ішінде ерлердің,
Уәделі серті дер.

Аушадияр — сегіз де,
Су аяғы теңіз де.
Екі жақсы қосылса,
Өле-өлгенше егіз де.

Аушадияр — тоғыз де,
Күй төркіні қобызда.
Жаудан қашқан ез жігіт,
Жорғалаған қоңыз да.

Аушадияр — он болар,
Қой терісі тон болар.
Көптің камын ойласаң,
Қылған ісің оң болар.

Аушадияр — он бір-ді,
Өлгенде орның үңгір-ді.
Қияметте қыл көпір —
Оны барып кім көрді.

Аушадияр — он екі,
Тірі жанда тон екі.
Жанып тұрған шырағың,
Бір күн барып сөнеді.

Аушадияр — он үш-ті,
Бұл жалғанда не күшті?
Басын кесіп алса да,
Жақ үстінде тіл күшті.

Аушадияр — он төрт-ті,
Бұл жалғанда че текті?
Басына күн туса да,
Сертте тұрған қыз текті.

Аушадияр — он бес те,
Кергіш толған шым кесте.
Сұлулықтан не пайда,
Ақша жүзден нұр кетсе?!

Аушадияр — он алты,
Бұрынғының сөз салты,
Ер кезегі үш деген,
Ерегестің бір шарты.

Аушадияр — он жеті,
Хордың қызы келбетті.
Хордың қызын көргем
жоқ,
Осылай дейді суреті.

Аушадияр — он сегіз,
Өріс пенен су егіз.
Алты ай жайлап келгенде,
Жылқы менен қой семіз.

Аушадияр — он тоғыз,
Қыз жасауы тон тоғыз.
Дүниеге көз тоя ма,
Нысаппенен өлшеңіз.

Аушадияр — жиырма,
Меке жатыр қиырда.
Жылқы менен қой жейсің,
Қас әулие сиыр да.

Аушадияр — жиырма бір,
Тумақ та бір өлмек бір.
Құдай басқа салғанға,
Амалың жоқ көнбек бір.

Аушадияр — жиырма екі,
Су мен орман жер көркі.

Ерлік пенен ізгілік,
Ақыл болар ер көркі.

Аушадияр -- жиырма үш,
Ақыл-қайрат бойға күш.
Жасы үлкенге кез болсаң.
Сәлем беріп аттан түс.

Аушадияр — жиырма
төрт,
Жастық шағың жанған өрт.
Байсалды бол қағылез,
Албырттық деген ол бір дерт.

Аушадияр — жиырма бес,
Ақыл кіріп жиған ес.
Өнер іздер кезің сол,
Білім үйрен, қалма кеш.

* * *

Аушадияр — бір дейді,
Ашса кілем кірлейді.
Ата-аңасын сыйлаған,
Ақ шалмалы пір дейді.

Аушадияр — екі-ді,
Қорасан қалмақ кекілді.
Жаста қылған тәубеңіз,
Тас жазудай бекиді.

Аушадияр — үш дейді,
Кеңнен сарай піш дейді.
Сөз айтсаң да наданға,
Салған жөнге түспейді.

Аушадияр — төрт дейді,
Алла бір деу серт дейді.
Өтірік айтсаң, алдыңнан,
Шығады тамұқ-өрт дейді.

Аушадияр — бес дейді,
Бестен ойын ес дейді.
Ер жігіттен бақ тайса,
Мал жинауы кеш дейді.

Аушадияр — алты-ды
Жақсылық жасау артығы.

Мейірім болса жүректе,
Бейісте нұрың шалқыды,

Аушадияр — жетіңіз,
Жетімді жетім деменіз,
Жетімнің ақын жеменіз,
Жетімнің ақын жесеңіз,
Көтеріп көрге салғанда
Тек жатармын деменіз.

Аушадияр — сегіз-ді,
Су аяғы теңіз-ді.

Ата-анадан аяма,
Жақсылықты ең ізгі.

Аушадияр — тоғыз-ды,
Ата-анасын бақпаған,
Арам сүт емген доңыз-ды.

Аушадияр — он дейді,
Қыздар киер тон дейді,
Күп жарасып қосылу,
Пайғамбар салған жол
дейді.

Аушадияр — он бір-ді,
Ақ қағазға төндірді.
Ибраһим баласын,
Құрбандыққа көндірді.

* * *

Аушадияр хан екен,
Халқына сыйлы жан екен.
Ау, бисмилла, бір десем,
Жаратқан жалғыз хақ

екен.

Қисапсыз тірлік болмаған,
Бұл да бір үлкен мән екен.
Ғалам саны жаһанда,
Он сегіз мыңға дәл екен.

Екі десең мысалға —
Егіз туған бала екен.
Құдай қосып қосылған
Ерлі-зайып жан екен.
Адамдарды тұшынтқан
Қуаныш атты бал екен.

Адамдарды улантқан —
Уыңыз — қайғы-зар екен.

Аушадияр түк емес
Жүзге шекім сан екен.
Қаласаңыз, хан ием,
Құлағынды, сала гөр,
Саусақ бүгіп, ой салып,
Керегінді ала бер.
Жеткізіп жүзге жырласам,
Бір жасап мына қалады ел.

* * *

Аушадияр — бір екен,
Таусылмайтын жыр екен.
Хан отырған ордасы
Жасауы жайнап тұр екен.
Дүние тұрмас қалпында,
Алдамшы жалған сүм екен.
Байлық деген әншейін
Қолға жұққан кір екен.

* * *

Аушадияр—бір болар,
Айтсаң асыл сыр болар,
Үй иесі — қыз болар,
Төр иесі — ұл болар.
Желекті жас келіндер —
Ауылға жаңа түр болар.
Қас жақсы көңілі нұр болар,
Қас жаман көңілі кір болар.
Ата-анасын сыйламас,
Батадан мақұрым кұр болар.

* * *

Аушадияр—бір дейді,
Бұрыннан қалған жыр дейді.
Арық мал ауқат болмаған,
Семізін сатсаң пұл дейді.
Мамыр туса мал өсіп,
Жердің беті гүлдейді.
Жеті қара көр көңіл,
Жақсылықты білмейді.
Барды жоқ деп жалтарса,
Көңіл содан кірлейді.

Оңбайтын туыс белгісі — Аушадияр — үш болар,
Бірін-бірі күндейді. Ұшып жүрген құс болар.
Көргенсіз келін белгісі — Екі жаман қосылса,
Енесін «қақпас», «күң» Өле-өлгенше өш
дейді. болар.

Ибалы қыздың белгісі — Аушадияр — төрт болар,
Беталды сөйлеп Қыздың койны өрт болар.
күлмейді. Қызды ауылға барам деп,
Көргенсіз жастың Қол-аяғың мсрт болар.
белгісі —

Үлкенді көзге ілмейді. Аушадияр — бес болар,
Адасатын ақымақ Ерге садақ ес болар.
Ақылға айтқан кірмейді. Екі жақсы қосылса,
Адам болар қыз-жігіт Өле-өлгенше дос болар.
Қисық жолға жүрмейді.

* * *

Аушадияр үш екен, Аушадияр — алты,
Атан көшке күш екен. Найза қолдың қарты.
Екі жақын танысса, Осындайда ойнап-күлген
Ақыреттік дос екен, Бұрынғының салты.

Екі жаман танысса, Аушадияр — жеті,
Бір күннен соң өш екен. Қыздың сұлу беті,
Зымырап өткен дәуренің Қызыл беттен бір сүю —
Бір күнгі көрген түс Жас жігіттің дерті.
екен.

Мезгілің өтпей Аушадияр — сегіз,
тұрмайды, Су аяғы — теңіз.
Күз артынан қыс екен. Көк сұлымен жемдеген
Біздің құла ат семіз.

* * *

Аушадияр — бір болар, Аушадияр — тоғыз,
Малын баққан бай болар. Жорғалаған қоңыз,
Ақсақалдан бата алған, Ата-анасын сыйламаған,
Ақ самайлы би болар. Ақыретте доңыз.

Аушадияр — екі, Аушадияр — он болар,
Қыздың сұлу беті. Қара мата тон болар.
Әсем көйлек, он түйме — Ана-анасын сыйлаған
Қыздың сұлу көркі. Бұл өмірде оң болар.

ЖАР-ЖАР

Ұрын той, ұзату тойы аяқталып, күйме сәң-салтанатымен жөнелтілер сәтте үй сыртынан өз жұртымен

қоштасқан қыздың елжіреген жүрегін, қайғылы көңілін басқысы келген, салт атқа мінген өнерлі жігіттердің бірі жұбаныш жырын қозғайды. Оған басқа жігіттер қосылады. М. Әуезов айтқандай: «... жүзге ауыр тимейтін «жар» деген сөзбен, әнмен жаңа өмірге келгендігін естірмеді. Соны құлағына сіңдіру үшін, соған көндіру үшін қайта-қайта «жар» атын атайды».* Алайда, қалыңдық еркелі еркіндігін тидырып, біреумен қосақтисан беймәлім тағдырына үрке, үрейлене қарап, жұбаныш сөзге тоқтай қоймайды. Үй ішіндегі қыз-келіншектердің көтермелеуімен бүкіл көңілінің әлі де өз жұртында екендігін айтып, сазды, сағынышты үн созады. «Жар» деген сөздің өзін ауызға алғысы келмей, біресе «сылқым-ау», біресе «жұртым-ау» деп қайырмалап отырады. Бірақ ұрын келіп, қалыңдық ойнаған күйеу жігіт жағы ақырында басым түседі де, тағдырына бас иген қыз «Жар-жардың» соңында:

«Базардан келген кеселер,
Шай суындай еселер.
Енді айналып келгенше,
Хош есен бол, шешелер», —

дей келіп:

«Қаладан келген ақ мата,
Бұлғақтап өстім оң жақта.
Айналайын әкеке-ау,
Қолыңды жай, бер бата», —

деп, әке-шешесінің ризашылығымен анасын немесе ең жақын жеңгелерінің бірін ертіп, жасаулы күймесімен жаңа өмірге сапарға аттанады.

«Жар-жар»кейде «Аужар», «Бике-ау», «Үкі-ау» деп те айтылады.

Б. Уахатов келтіргендей ** «Үкі-ау» сөзі қазақтың қыз баланы жақсы көргендіктен «үкім», «үкідей болып өсіп қалған екен» деп еркелететінінен шыққан сияқты. Дәлірек айтқанда, үкінің балақ жүнін қазақтар қасиеттеп балаға, қыздардың тақиясына, бөркіне, салдардың киіміне қадаған. Ал қыз ұзатылғанда үкілі тақия орнына сәукеле киген. Қалай болғанда да «Жар-жардың» терең мәні оның қалай аталғанында емес, ішкі халықтық мазмұнында, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, олардың рухани, көңіл-күй сұранысынан айнымай келе жатқандығында.

* М. Әуезов. «Әдебиет тарихы», 1991, 51-бет.

**Б. Уахатов. «Қазақтың халық өлеңдері», 1974, 194-бет.

Ж і г і т т е р :

Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар!
Сыбдыр-сыбдыр жапырақ талда болар, жар-жар!
Әкем-ай, — деп жылама, байғұс қыздар, жар-жар!
Әке орнына қайын атаң онда болар, жар-жар!

Қ ы з д а р :

— Жазғытұры ақша қар жаумақ қайда, жар-жар!
Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда, жар-жар!
Қанша жақсы болса да қайын атам, жар-жар!
Айналайын әкемдей болмақ қайда, жар-жар!

Ж і г і т т е р :

— Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар!
Сыбдыр-сыбдыр жапырақ талда болар, жар-жар!
Шешем-ай, — деп жылама, байғұс қыздар, жар-жар!
Шеше орнына қайын енең онда болар, жар-жар!

Қ ы з д а р :

— Жазғытұры ақша қар жаумақ қайда, жар-жар!
Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда, жар-жар!
Қанша жақын болса да қайын енеміз, жар-жар!
Айналайын шешемдей болмақ қайда, жар-жар!

Ж і г і т т е р :

— Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар!
Сыбдыр-сыбдыр жапырақ талда болар, жар-жар!
Ағам-ай, — деп жылама, байғұс қыздар, жар-жар!
Аға орнына қайын ағаң онда болар, жар-жар!

Қ ы з д а р :

— Жазғытұры ақша қар жаумақ қайда, жар-жар!
Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда, жар-жар!
Қанша жақсы болса да, қайын ағамыз, жар-жар!
Айналайын ағамдай болмақ қайда, жар-жар!

Ж і г і т т е р :

— Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар!
Жарға соққан жаңғырық тауда болар, жар-жар!
Жеңгем-ай, — деп жылама, байғұс қыздар, жар-жар!
Жеңге орнына абысын онда болар, жар-жар!

Қ ы з д а р :

— Жазғытұры ақша қар жаумақ қайда, жар-жар!
Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда, жар-жар!

Қанша жақсы болса да абысыным, жар-жар!
Айналайын жеңгемдей болмақ қайда, жар-жар!

Ж і г і т т е р :

— Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар!
Жарға соққан жаңғырық тауда болар, жар-жар!
Інім-ай, — деп жылама, байғұс қыздар, жар-жар!
Іні орнына қайын інің онда болар, жар-жар!

Қ ы з д а р :

— Жазғытұры ақша қар жаумақ қайда, жар-жар!
Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда, жар-жар!
Қанша жақын болса да, қайын ініміз, жар-жар!
Айналайын інімдей болмақ қайда, жар-жар!

Ж і г і т т е р :

— Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар!
Жарға соққан жаңғырық тауда болар, жар-жар!
Сіңлім-ай, — деп жылама, байғұс қыздар, жар-жар!
Сіңлі орнына қайын сіңлің онда болар, жар-жар!

Қ ы з д а р :

— Жазғытұры ақша қар жаумақ қайда, жар-жар!
Құлын-тайдай тебіскен оң жақ қайда, жар-жар!
Қанша жақсы болса да, қайын сіңлім, жар-жар!
Айналайын өз сіңлімдей болмақ қайда, жар-жар!

* * *

Ж і г і т т е р :

Ақ қоян қашар жоталап, жар-жар-ау!
Ақ тайлақ өсер боталап, жар-жар-ау!
Мұнша неге жылайсың, жар-жар-ау!
Артыңнан інің барар апалап, жар-жар-ау!

Қ ы з д а р :

Текеметтің шет бауын
Оя тұрсын, жар-жар-ау!
Той басына ту бие
Соя тұрсын, жар-жар-ау!
Мен шешеме айтайын
«Әкеме айт», — деп, жар-жар-ау!
Мені десе, биылша
Қоя тұрсын, жар-жар-ау!

Ж і г і т т е р :

Қызыл қыршын, замандас,
Қызыл қыршын, жар-жар-ау!

Қызыл қыршын ішінен
Қырғи ұшсын, жар-жар-ау!
«Әкем бар» — деп, арқаға
Медеу қылма, жар-жар-ау!
Алып кетер мал берген
Сен бір құссың, жар-жар-ау!

Қ ы з д а р :

Түндігімнің төрт бауы —
Бас бауым-ды, жар-жар-ау!
Алты жеңгем сұрайды
Шашбауымды жар-жар-ау!
Алты жеңгем сұраса,
Аласың да, жар-жар-ау!
Айналайын, жан әкем,
Қаласың да, жар-жар-ау!

Ж і г і т т е р :

Мінген атың қара-ды, жар-жар-ау!
Жал құйрығын тарады, жар-жар-ау!
Мұнша өксіп жылама, жар-жар-ау!
Шешен ертіп барады, жар-жар-ау!

Қ ы з д а р :

Түндігімнің төрт бауы
Мақта, шеше, жар-жар-ау!
Қызың кетіп барады,
Жатқа, шеше, жар-жар-ау!
Он екі айда айналып
Бір келермін, жар-жар-ау!
Сары інгеннің ботасын
Сақта, шеше, жар-жар-ау!
Шалшық па екен, су ма екен,
Сарқыраған, жар-жар-ау!
Ақ сүт беріп шеше-әкем
Асыраған, жар-жар-ау!
Ақ сүт берген шешеме
Не көрсеттім, жар-жар-ау!
Жат кісінің баласын
Жолдас еттім, жар-жар-ау!

Ж і г і т т е р :

Есіктің алды қия еді, жар-жар-ау!
Қияға біткен мия еді, жар-жар-ау!
Әкең берген қамқа тон, жар-жар-ау!
Етіңе қайтып сияды, жар-жар-ау!

Қыздар :

Токпақ жалды торы айғыр
Етті ме, әке, жар-жар-ау!
Төркіндегі үйімнен
Кеттім, әке, жар-жар-ау!
Қыз да болсам сізге мен
Перзент едім, жар-жар-ау!
Жалғыз басым сыймастай
Несттім, әке, жар-жар-ау!

Жігіттер :

Бір толарсак, бір тобык,
Санда болар, жар-жар-ау!
Қырық кісінің ақылы,
Ханда болар, жар-жар-ау!

— Әкем-ай, — деп жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар-ау!
Әкең үшін қайын атаң,
Онда болар, жар-жар-ау!

Қыздар :

Жазды күні ақша қар,
Жаумақ қайда, жар-жар-ау!
Құлын тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жар-жар-ау!
Азар жақсы болса да
Қайын атам, жар-жар-ау!
Айналайын әкемдей
Болмақ қайда, жар-жар-ау!

Жігіттер :

Шымылдығың серпе сал,
Көрсін әкең, жар-жар-ау!
Көзіңнің жасын көл қылып
Төксін әкең, жар-жар-ау!
«Жылда-жылда ногайдан
Бұл алушы см», жар-жар-ау!
«Бір міндеттен құтылдым»
Десін әкең жар-жар-ау!
Шымылдығың серпе сал,
Көрсін шешен, жар-жар-ау!
Көзінің жасын көл қылып
Төксін шешен, жар-жар-ау!

**«Жылда жылда бок жама
Бояушы едім», — жар-жар-ау!
«Бір міндеттен құтылдым»,
Десін шешен, жар-жар-ау!**

* * *

Қ ы з д а р :

**Түңілігімнің төрт бауы — бас бауымды ай-ау!
Алты жеңгем сұрайды паш бауымды ай-ау!
Алты жеңгем сұрасаң аласың да ай-ау,
Айналайын жан әкем, қаласың да ай-ау!
Ей, сылқым-ау, қош-есен бол, жұртым-ау!**

Ж і г і т т е р :

**Бір-ақ шаршы орамал,
Басыңда тұр, жар-жар!
Жарыса өскен қатарың,
Қасыңда тұр, жар-жар!
Оң жақта жүрген дәуренің,
Біткен күні, жар-жар!
Шытың кеткен басыңнан,
Жасыңда тұр, жар-жар!
Құрбыңменен ойнаған,
Ақырғы түнің, жар-жар!
Бір сәт қалмай таң атса,
Табарсың жөніңді, жар-жар!
Енесінен айрылған,
Балапандай, жар-жар!
Артта қалар күңіреніп,
Туған жерің, жар-жар!
Қатарыңмен қосылып,
Қарындасым, жар-жар!
Талай қызық заманды,
Қуған жерің, жар-жар!
Артыңда қалар жыласып,
Туған елің, жар-жар!
Қынай белең жібекпен,
Буған елің, жар-жар!
Ішімізден кетті деп,
Бір асыл зат, жар-жар!
Көзден жасын төгеді,**

**Саған елің, жар-жар!
Артта қалып еңіреп,
Туған атаң, жар-жар!**

Көзің жасын көрген соң,
Озар қапаң, жар-жар!
Келін болып түскен соң,
Бөтен елге, жар-жар!
Ботасынан айрылып,
Боздайды анаң, жар-жар!
Ағаң менен артында
Інің қалды жар-жар!
Оң жақтағы ойнаған,
Күнің қалды жар-жар!

Қ ы з д а р :

Жарыса өскен қатарың,
Осында тұр, жар-жар!
Жолаушының тілегі,
Қасында тұр жар-жар!
Әйелдің көрген дәурені,
Әлеуметім, жар-жар!
Алған адал жарыңның
Тұсында тұр, жар-жар!
Оң жақта қыз жүгенсіз,
Аттай болар, жар-жар!
Жерде жатқан тот басып,
Заттай болар, жар-жар!
Әйел жаны жігітте,
Деп айтылған, жар-жар!
Бұрынғының нақылы,
Хаттай болар, жар-жар!
Жерің үшін жылама,
Кетпейсің тауға, жар-жар!
Елің үшін жылама,
Кетпейсің жауға, жар-жар!
Халалыңа қосылып,
Бір тілектес, жар-жар!
Болған соң сонда басыңа,
Туар сәуле, жар-жар!
Қалды атам деп жылама,
Қайын атаң бар, жар-жар!
Қалды анам деп жылама,
Қайын анаң бар, жар-жар!
Қалды інім деп жылама

Қайын інің бар, жар-жар!
Қалды ағам деп жылама,

Қайнағаң бар, жар-жар!
Жұртың үшін жылама,
Шын жұртың сонда, жар-жан!
Халалыңа қосылып,
Тілекте болсаң, жар-жар!
Көп береке қызықты
Көресің, жар-жар!
Ақ отауың тіккен жер,
Айран болсын, жар-жар!
Ақ жүзімді көргендей,
Айнам болсын, ай-ау!
Кісі анасы кісіге,
Ана дейді, ай-ау!
Айналайын апамдай,
Қайдан болсын, ай-ау!
Жыламаған апамды,
Жылатайын, ай-ау!
Неден қоңлі қалды екен,
Сұратайын ай-ау!

Ж і г і т т е р :

Буынғаным беліме кісен бе еді, ау-жар-ау!
Бекем бусам белімнен түсер ме еді, ау-жар-ау!
Әкең барып шешенді ап келмесе, ау-жар-ау!
Мұндай азап басыңа түсер ме еді, ау-жар-ау!

Қ ы з д а р :

Әке менен шешенің мейірі қатты,
Өз баласын қызығып, малға сатты.
Өмірің қысқа, жалған жар, туған елім, аман бол!
Байлап беріп жат елге танымаған,
Жетім балаға ұсатып жаутаңдатты,
Өмірің қысқа, жалған жар, туған елім, аман бол!

Бұл дүниеде бар ма екен қыздан байғұс,
Ала бөтен өзгеден тиген қарғыс! .
Өмірің қысқа, жалған жар, туған елім, аман бол!
Бұралқы иттей, әркімге ілседі,
Жиырма қыз бергенше ұл бер жалғыз!
Өмірің қысқа, жалған жар, туған елім, аман бол!

* * *

Сарынның басы сары дала, үкі-ау
Сауыққа шығар бозбала, үкі-ау,

Үйде де туып, түзде өскен, үкі-ау,
Күні де құрысын қызбала, үкі-ау.

Бір ағаң аты Бақтыбай, үкі-ау,
Өтті ғой жалған тоқтамай, үкі-ау.
Қыздың да күні құрысын, үкі-ау,
Борышқа берген жылқыдай, үкі-ау.

Орыстар ұстар қашаған, үкі-ау,
Үйретер байдың асауын, үкі-ау.
Дүниелік көзге көрінбес, үкі-ау,
Токсан бір берсең жасауын, үкі-ау.

Қ ы з д а р

Ақ отауым тіккен жер ойран болсын,
Ақ жүзімді көрерге айнам болсын.
Кісі әкесі кісіге әке дейді,
Айналайын әкемдей қайдан болсын.

Ай-ей, сәулем-ай,
Қош есен бол, ауылым, ай-ей.

Ақ ат мініп боз атқа жеттім, әке,
Көп көргенің мен болсам кеттім, әке.
Тоғыз қабат торқа екен сіздің үйің,
Торғай басым сыймастан неттім әке.

Ж і г і т т е р

Мінгенде атың бозғана, бике-ау,
Күйеуің сенің бозбала, бике-ау.
Өксігің сенің басылмас, бике-ау,
Әлдилеп бала сүйгенше, бике-ау.

Сарынның басы бисмиллә, бике-ау,
Бисмиллә келер мың жылда, бике-ау.
Аз өсіст айтайын, бике-ау,
Құлағың салып сөз тында, бике-ау.

Қамшының сабы бояма, бике-ау,
Жалғанда пенде тоя ма, бике-ау.
Бермеймін әкең десе де, бике-ау,
Мал берген жерің қоя ма, бике-ау.

Бисмиллә, сарын айтайын, бике-ау,
Айтайын да қайтайын, бике-ау.
Ауыма сарын түспесе, бике-ау,
Қамығып саған не айтайын, бике-ау.

Ақша отау тіктім тас жерге, бике-ау,
Би болып келер даугерлер, бике-ау.

Орамал-шаршың жоқ болса, бике-ау,
Алдында бар ғой қой дейді, бике-ау.

Қ ы з д а р :

Кеттің-кеттің деуші едің,
Кеттім апа, ай-ау!
Ерттеп қойған атыңа,
Жеттім апа, ай-ау!
Шымылдығым желпе сал,
Көрсін апам, ай-ау!
Көзінің жасын қойнына,
Төксін апам, ай-ау!
Екі елтірі ішікке,
Жең болар ма, ай-ау!
Алпыс пенен он жеті,
Тең болар ма, ай-ау!
Ей, сылқым-ай,
Қош-есен бол, жұртым-ай!

Ж і г і т т е р :

Мінгенде атым жиренше-ай, үкі-ау!
Тықыршып тұрар мінгенше, үкі-ау!
Қыз көңілі басылмас, үкі-ау!
Әлдилеп бала сүйгенше-ай, үкі-ау!
Мінген де атым қара атта-ай, үкі-ау!
Киген де торың манатта-ай, үкі-ау!
Жылама, бикеш, жылама, үкі-ау!
Бұрыңғы салған санатта-ай, үкі-ау!

Қ ы з д а р :

Ей, сылқым-ай,
Қош-есен бол, жұртым-ай!

ТОЙ БАСТАР

Тойдың аты той. Күш сайысы да, сөз сайысы да осында. Өнерлінің бақыты озып, өнерсіздің шабыты қозып, әйтеуір қай-қайсысының да бей-жай қала алмайтыны осындай сәттерде. Оның үстіне ол-қыз ұзатып, келін түсірген, жаңа бір отаудың шаңырағы көтерілген той болған соң, сөз бар ма?! Мұндайда тойдың қызықты өтуі оның қалай басталғанына да байланысты болғандықтан жүктің ауыры тойды бастаушыға түседі. Тіпті шырқатып салар әншілік те жұрттың құмарын қандыра қоймайды.

Мұның үстіне тапқырлық та, шешендік те, ақындық та қажет. той қай той, кімнің тойы?

Той иесінің ел арасындағы беделі, орны қандай? Тойдағы сайыстардың түрлері қаншалықты, қай жерде, қай кезде өтеді? Сондай-ақ қыз ұзатылар той болса, қалыңдықтың қаяулы көңілін майдалай желпіп, ебімен сергітерліктей сөз орайын тауып, ал келін түсіретін той болса шалқыған сезімнің тиегін ағытып, желдірте жырлай, шырқай білу керек. Осылайша екі жақтың да көкейінен шығып, әрі той барысын әдемі суреттеп берген той бастаушының аты алты алашқа жайылады, сый-сияпатқа да кенеледі.

Кейде, басқаша жағдайлар да кездеседі. Той басқарушы өз руын, өз айналасын көбірек марапаттап кетеді де, бұған разы болмаған басқа рудың «мықтылары» сөз таластырып, білек білеп шығады. Оның аяғы дау-жанжалға да ұласып кетуі мүмкін. Мұндайда, көбіне беделді, белді ру жағындағылар басым түсіп, той бастау жолын солар иемденеді. Ұлы жүздегі бір үйлену тойын сүгіреттеген Н.И. Гродеков қыз ұзатып, келін түсіру салтанаттарында өлеңді алдымен айтып, тойды алдымен бастайтын рудың жалайырлар, олар жоқта ошақтылар екендігін жазады.*

Иә, қалай болғанымен де, той бастаушының өнеріне халқымыз айрықша ықыласпен—үмітпен де, күдікпен де қараған.

* * *

- Біз келдік той бастауға домбыра алып,
Кетуші ек, айғай салсақ топты жарып.
Айтайын азырақ сөз тойыңызға,
Тыңдасаң, көп әлеумет, құлақ салып.

Ауылдың ақсақалы батыр Сырым,
Мал қаптар ауыл үстін қара құрым.
Жылқының көк алалы үйіріндей,
Бұл тойды кім бастайды бізден бұрын.

Бұл тойды кім бастайды мен тұрғанда,
Аузымда ала құйын жел тұрғанда.
Бұл тойды әлде болса біз бастармыз,
Дәңгі жоқ шұқанаққа көл тұрғанда.

Қай айлар, мынау айлар, өткен айлар,
Сұр бие, сұр құлыншак, жорға, тайлар.
Сәтіне сәрсенбінің той жасапсыз,
Тойыңыз құтты болсын, құдағайлар.

*Н.И. Гродеков. Киргизы и кара киргизы Сыр-Дарьинской области, т. I. Ташкент, 1889. стр.7.

Біз келдік той дегенге жиылысып,
Үстіге бар асылды киінісіп.
Оңдасын сапарыңды бір құдайым,
Қомдасын қанатыңды түйінісіп.

Бала едің кішкентайдан халқың сүйген,
Камзол мен қынамалы бешпент киген,
Тұйғыным қолымдағы кетеді деп,
Ата-анаң ұзатарда іші күйген.

Шабады ақ киіктер желге айналып,
Барасың қайырылмастан елге айналып.
Басыңа нокта түскен малдай болып,
Ақ сұңқар отырмысың бел байланып.

Әкеңіз қиналады сен кеткенде,
Көзінің қарашығы қыз кеткенде.
Әкең сендей бала таптырар ма,
Алты жыл аргымақпен іздеткенде?

Шешең де қиналады кетеді деп,
Кеткен соң айы мұның өтеді деп.
Көшкенде көштің көркі, көгершінім,
Қай балам шырағыма жетеді деп.

Шырағым, жыласаң да уанарсың,
Ақша отау шетке тіксе қуанарсың.
Құдыққа сиыр келсе суарарсың,
Иінің екі шелек су аларсың.

Ассалаумғаликүм, жиналған көп!
Бұл тойға тәңір айдап келіппіз дөп.
Болыпты жұрт көрмеген бір ұлы той,
Таң қалып қарағандай жер менен көк.

Ежелден үлгі көрген ер болмаса,
Кім істер мұндай тойды бұл жалғанда-ай!
Үстіне мерекенің кез келген соң,
Армансыз бір сөйлейін қапы қалмай.

Белгілі бұл қазаққа тілдің желі,
Той қылдың жұрт жиналған меркелі,
Сәрсенбі — сәтті күні той қылыпсыз
Тойыңыз тойға ұлассын берекелі!..

* * *

Бағлан серке,
маркасқа қой бастайды,

**Қой алдында жануар ойкастайды.
Құтты тойға кез болған жолды жігіт,
Бұрынғының жолымен той бастайды.**

**Құнан қойын шайлатып сойдырған үй,
Табак-табак ет тартып тойдырған үй,
Сәтті күні — сәрсенбі той қылыпсыз,
Құтты болсын тойыңыз, той қылған үй!**

**Жорашыға лайық жол тұрады,
Жампоз нарға лайық ком тұрады.
Құтты болсын тойыңыз, той иесі,
Той есесін тәңірім толтырады.**

**Қотан толып қойыңыз қойға ұлассын!
Қырға сыймай шуласып ойға ұлассын!
Құтты болсын айтамыз тойыңызға,
Той иесі, тойыңыз тойға ұлассын!**

♦ ♦ ♦

**Әдетім той бастайтын әуел баста,
Сұлу сөз жарасады қарындасқа.
Шабытым көкірсіме жел берген соң,
Бұл тойды кім бастайды бізден басқа.
Бұлайша бұрынғыдан қалған жауап
Таласар жақсы — орынға, жаман — асқа.**

**Ағалар тойыңызды бастай келдік,
Жақсы менен жаманды қоспай келдік.
Билікке той бастамақ лайық деп,
Халқым рұқсат берген соң қақсай бердік.**

**Ұл бала ата-анаға таяу деген,
Қыз бала үйге жаққан бояу деген.
Табиғат тағдырына жазғаннан соң
Қосыпты ерді жолдас әйелменен.
Шығады әдемі сөз айтсам менен,
Жиналар той дегенде жігіт-желең.
Жарқынım, кетемін деп көп қайғырма,
Бұрынғы қалған жолы ата-енеден.
Атаңыз қайғырады кетеді деп,
Өзімнен қыз тумаса нетеді деп.
Анаңыз тағы сізге қайғырады,
Шырағым, қыз да болса жеке еді деп.**

**Әкеңнің көріп тұрмын той қылғанын,
Көгендеп ылғи құнан қой қырғанын.**

Отырмын бұрынғының жолын айтып,
Қайғысын осыменен қойдырғанмын.
Базардан алып келген ақ матасы,
Жақсының кімге тимес бір батасы.
Сәтіне сәрсенбінің той қылыпсыз,
Тойыңыз құтты болсын, қыз атасы.
Біз келдік, ай, құрбыжан, тойыңызға.
Айтпай кетсем келгенді ойымызға,
Тойыңызды кез келіп бастап тұрмын,
Лайықтап бере бер бойымызға.

Бір бөлек бозбаламыз тойға келген,
Жел сөзді айтпай кетпен ойға келген.
Тойыңызды кез келіп бастап тұрмын,
Сөйлесем сөз қалмайды біздей ерден.
Әуелі сөздің басы әліппеден,
Тізілер сөз мәнісі әріппенен.
Тойы бар тең құрбының дегеннен соң,
Жиналып біздер келдік халықпенен.
Құдайым төрт түлікке толықтырсын,
Қазынаң бақытпенен толып тұрсын.
Ағалар айтпады деп өкпелеме,
Той бастар осыменен болып тұрсын.

* * *

Басталар оқу басы әліппеден,
Тізілер сөз мәнісі әріппен.
Тойы бар екі жастың дегеннен соң,
Жиналып, біздер келдік халықпен.

* * *

Біз келдік той бастауға домбыра алып,
Кетуші ек айқай салсақ топты жарып.
Айтайын біраз өлең тойыңызға,
Тыңдаса көп әлеумет құлақ салып.

* * *

Қызыл ала төселген сырмағыңыз,
Құтты болсын шымылдық құрғаныңыз.
Той баста деп көпшілік өтінген соң,
Бекер қарап жарамас тұрғанымыз.

* * *

Алшақ мүйіз ақ серке қой бастаған,
Қой алдында жануар ойқастаған.

Сұрасаң арғы атамды қол бастаған,
Қолдан қиын болып па той бастаған.

* * *

Бастайын баста десең тойдың басын,
Көгерер «аумин» деп қойдың басын.
Тойыңды «пісімілла» деп біз бастасақ,
Алдыға адал болар қойған асың.

* * *

Жібек шашбау артына жай тастаған.
Ұсынады бойжеткен шай тостаған.
Той бастаған жай өлең айту емес.
Ол да өнеге артқыға ой тастаған.

* * *

Бұл тойды баста десең біз бастайық,
Бәйге алған жүйрік аттай ойқастайық,
Тойына екі жастың келгеннен соң,
Жел сөзден бір-екі ауыз біз қашпайық.

* * *

Ағалар тойыңызды бастай келдік,
Жақсыға жамандарды қоспай келдік.
Біздерге той бастамақ лайық деп,
Халқым рұқсат еткен соң қоштай бердік.

* * *

Әдетім той бастайтын әуел баста,
Жақсы сөз жарасады қарындасқа.
Көпшілік көкірегіме жел берген соң,
Бұл тойды кім бастайды бізден басқа.

* * *

Тойыңды баста десе бастайтұғын,
Біздер бастап бергенше саспай тұрғын.
Арғы атамды сұрасаң қол бастаған
Өлең түгіл жауыңнан қашпайтұғын.

* * *

Жапқанда жасыл майса жазғытұрым,
Мал қаптар ауыл үстін қара құрым.
Жылқының да бастайтын көсемі бар,
Бұл тойды кім бастайды бізден бұрын.

* * *

Тойыңды баста десең ақын бастар,
Жүйрік ат төрт аяғын шалкем тастар.
Той иесі шынымен мырза болса,
Ат мінгізіп, алдыма шапан тастар.

* * * .

Бұл тойды кім бастайды мен тұрғанда,
Аузымда алақұйын жел тұрғанда,
Бұл тойды алдыменен біз бастаймыз,
Жол қайда шұқанаққа көл тұрғанда.

* * *

Біз келдік той дегенде жиылысып,
Үстіге бар асылды киінісіп.
Қадамы баршамызға құтты болсын,
Келіпті бақыт құсы үйіңе ұшып.

* * *

Белгілі бұл қазаққа тілдің желі,
Той екен жұрт жиналған мерекелі.
Сәрсенбі сәтті күні той жасапсыз,
Тойыңыз тойға ұлассын берекелі!

* * *

Құнан қойын байлатып сойдырған үй,
Табақ-табақ ет тартып тойдырған үй.
Сәрсенбінің сәтіне той жасапсыз
Құтты болсын тойыңыз той қылған үй!

* * *

Қотан толы ешкіңіз қойға ұлассын,
Қырға сыймай жылқыңыз ойды бассын.
Қуанышқа кенелген той иесі,
Құтты болсын тойыңыз тойға ұлассын!

* * *

Үй тозбас берік болса ірге тасы,
Ақталсын аталардың ақ батасы.
Сәтіне сәрсенбінің той жасапсыз,
Тойыңыз құтты болсын, ұл атасы!

* * *

Жатқанда тойлап елдің кәрі-жасы,
Жаңғырар әнге таудың қия-тасы.

Екеу боп бір балаңыз шаттаныпсыз,
Тойыңыз құтты болсын, қыз атасы!

* * *

Емес пе той халықтың қазынасы,
Жігіттің жармен сыйлы газиз басы,
Бас екеу болмай малың екеу болмас,
Үй болса күй болады деген осы.

* * *

Лайық жорашыға жол тұрады,
Лайық жампоз нарға қом тұрады.
Кетті деі тойға барым тарықпаңыз,
Тәңірім той сесін толтырады.

* * *

Ұшады таудан бүркіт сілкініп-ай,
Ашықса алып жейді түлкіні де-ай,
Той бастап үлкен-кіші өтінгенде
Жасайық көңілді ойын — күлкіні ұдай

* * *

Ә дегенде бәйгеден ат келеді,
Аты келген адамдар шат келеді.
Той иесі шынымен мырза болса
Сый-сияпат аямай ап келеді.

* * *

Біз келдік сәтті күні тойыңызға,
Келгенді неге іркелік ойымызға.
Тойыңызды бабыммен бастап бердік,
Лайық сый алармыз бойымызға.

* * *

Той қылғанның белгісі айтып хабар,
Жаршы бала жалбандап атқа шабар.
Той жасағаң жекжаттар мырза болса,
Той бастаған кісіге шапан жабар.

* * *

Атаның демеу болар ақ батасы,
Түйенің ойнақтайды жас ботасы.
Сәрсенбі сәтті күні той жасапсыз,
Тойыңыз құтты болсын той атасы!

* * *

Топ жарып, баста десен, той бастайын,
Ойына көптің неге ой қоспайын.
Алдыма айтар кісім кез келгенде
Тұлпардай топтан озған ойқастайын.

* * *

Үлкендерден өнге алсын жастар,
Қастерлемей кім ата салтын тастар.
Жөн-жораға той басы жомарт болса,
Жарқыратып жабықтың алтын тастар.

* * *

Өрісің төрт түлікке төлып тұрсын,
Басыңа бақыт құсы қонып тұрсын.
Ағалар, аз айтты деп айыптама,
Тойбастар енді тамам болып тұрсын.

БЕТ АШАР

Күйеу жігіттің ауылына екі — үш шақырымдай қалғанда қалыңдық мінген қоңыраулы күйме тоқтайды. Қалыңдық бірге шыққан анасымен немесе жақын жеңгесімен, құрбыларымен қалады да, ерлер жағы ауылға озып кетеді. Солардан хабар алған күйеу жігіттің жеңгелері, қыз-келіншектер тобы күймеге қарай бет алады. Күйме маңындағылармен кездесіп, ауылға «сүйіншілеп» жеткен жасқа күйеу жігіт жаңағы жастың ентігін басу үшін арнаулы кәдесін береді. Оны — «ентікпесі» немесе «шауып келдісі» деп атайды.

Қалыңдық енді күймеге мінгізілмейді. Басына сәукелесін кигізіп, ауылға жаяу әкеледі. Жолшыбай ешкімге көрсетпеу үшін, алдынан екі жеңгесі екі жағынан шымылдық ұстап жүреді. Төбеге мата керіледі. Оны төрт бұрышынан төрт әйел ұстайды. Осы күйінде арнайы тігілген отауға жеткізіледі. Отауға кіргізерде де, әлдекімнің көзіне түсіп қалмауы үшін, бетіне жібек орамал немесе жібек шәлі жабады. Адраспан атты шөпті өртеп, келінді бәле-жәледен аластайды. Отқа май құйып, келінді оған тәжім еткізеді. Содан соң қалыңдықты шымылдықтың ішіне кіргізіп, той аяқталғанша сырт адамның көзіне көрсетпейді. Той аяқтала бере ғана беті бүркеулі қалыңдықты ортаға шығарып, өнерлі жігіт әуенді өлеңмен оның бетін ашады. Екі жеңгесі қалыңдықтың екі жағында тұрады.

Тәрбиелік, өнегелі сөздер айтып, қалыңдықты қайын жұртымен, қайын жұртты қалыңдықпен таныстыраған соң, яғни бет ашар аяқталысымен үлкендер жағы, әсіресе апалар мен әжелер жас келіннің қолынан шәй ішу үшін қайта жиналады.

Бет ашар, мазмұны жағынан басқа кейбір халықтардағы жырларға аздап ұқсағанымен, түр жағынан тек қазақтар мен қарақалпақтарда ғана кездеседі. Тіпті: «Славян, орыс халықтарын айтпағанда, түркі тілдес шығыс халықтары: қырғыз, өзбек, тәжік, түрікмен, татар т.б. жұрттардың өзінде де үйлену салт өлеңінің бұл түрі атымен аталмайды, орындалмайды» *

Қалыңдық қайын жұртына неліктен бетін жауып келеді? Әлде шынында да, бұл бір кездегі діни соқыр сенімнің қалдырып кеткен мұрасы ма? Егер, тереңдей зер салсақ, басқа бір сырды ұққандай болар едік. Айталық, қыз баланың жат жұртқа кетуі — жай бой жетіп, өмірінің кезекті бір кезеңін жалғастыруы ғана емес. Шын мәнінде бұл салттың түп тамыры байырғы мифтік санаға тіреледі. Көне түсінік бойынша тұрмысқа шыққан қыз өліп, тіріледі, ол енді қайта дүниеге келген жаңа адам. Жай адам емес, отау бақтыны сақтау, ұрпағын өсіріп, жапырағын жаю жағынан жауапкершілікті тоғыз ай, тоғыз күн толғатып, дүниеге келтірген, кәмелетке жеткенше тәрбиелеп өсірген өз ұлынан артық болмаса бір де кем көтермейтін, келін атымен келіп қосылған бір баласы, ол да төл баласы. Қайын жұрты ол баланы бұрын көрген жоқ, оған тәрбие берген жоқ. Бұрынғы сырттай көруі бір басқа, енді өз баласындай етіп көруі керек, өнегелі сөзін айтып, құшағына тартуы керек. Осындай салтанатты сәтке беті ашық келсе, ол баласы көптің біріндегі болып қалады. Келіні, әсіресе, қайын ене мен қайын ата армандай күткен таңғы нұрдай жарқ етіп ашыла алмайды. М.Әуезов: «Әдет-ғұрып заңдарын бас-басына санап көрсету жағынан «бет ашар» орыстың «домострой» атты көне өлеңіне ұқсас. Бірақ қазақ өлеңінде бәрі де келінге арналады», ** — десе, қалыңдықтың бетін бүркеп келетінін орыс ғалымы В.И. Еремина *** орыс халқындағы мысалдар орқылы, яғни орыс қызының да басына жартылай жібек желең жамылатынын ежелгі мифтік санамен байланыстырады.

* Б.Уахатов. «Қазақтың халық өлеңдері», 1974, 208 бет.

**М.Әуезов. Шығармалар, XI т., 1969, 213 бет.

*** В. И. Еремина. Ритуал и фольклор. 1991 г., стр. 85-86.

Көре алмаған ағайын
Сыртынан сөз ғып

табалар.

Төрде отырған сыпыра
Ханым менен ханыша,
Келін келді көріңіз.
Осы отырған баршаңыз
Бәрің бірдей бекзатсың.

Көрімдік үшін
көрмендер,

Бір-біріңнен қалыспа!
Көрімдікті көп айтып
Топтан озған жүйріктей,
Шығындар, бәрің жарыса!
Берсең де риза болады
Қаптағы құрт пен майыңа.

— Келін келді қуаныш
Төрде отырған енесі!
Сізден шыққан әуелде
Күйеуінің денесі.
Көрімдік деп сөз

айттым

Түбін айтып қойыңыз,
Нәрсеніздің бересі.

Беремін деп соңыра
Сыпайгершілік сөз
айтып,

Қаратпа, жылға келесі.
Беремін — деп, бермесең
Келініңіз оқпалеп
Деп жүрмесін — о несі?!

Жапсардағы отырған
Жастары кіші келін-ді.
Келін келді қуаныш,
Сіздер дағы көріңдер!

— Жеңгең келді, қуаныш
Жасы кіші қайнысы!
Сіздер түгіл қуанар
Атасы бөлсек жай кісі.
Мұндай жақсы қызыққа
Қуанбайды қай кісі?!
Балалардың ішінде

Көрімдігін көп айтар
Ақылы артық сайлысы.

— Осы үйдегі бәрің де
Жастарың үлкен ағасың.
Айттырмай сөзді білетін
Ақылға артық данасың!
Аталарың тоздырған
Алтынды сауыт сағасың.
Келін келді сіздерге,
Жеті атасы текті өткен,
Пәленшенің баласы.
Шыққан жері асыл зат,
Келген жері мінескі.
Мұндай жақсы келінді
Іздесең қайдан табасың?
Сүйгеніне қосылып,
Құрбысынан келіннің
Артық қылды бағасың.
Келіннен енді сөйлейін,
Көп дабырлап шуламай,
Құлағыңды саласың!
Қатасы бар ма сөзімнің?
Осы отырған әлеумет,
Айтарсың өзің бағасың.

Құлағың салып тындап тұр,
Келінжан, менің тілімді!
Әдептің жолын үйренбек
Жас кісіге ілім-ді.
Айтқанымды ұғарсың
Егер болсаң білімді.
Ақылсызға айтқан сөз
Далаға кеткен шығын-ды.
Бәрі саған керек іс.
Тындасаң кейін жырымды.
Жырыма қосып айтамын
Бар насихат сырымды.
Бұл айтқаным бәрі де
Әзілім емес, шыным-ды.
Бұрынғы күнің балалық
Ержеткен күнің бұ күн-ді.
Өзім айтқан сөз емес
Осылайша деген бұрынғы.
Бұрынғының бәріне
Бұл насихат айтылды.

— Осы отырған әлеумет
Құлағың салып тыңдап тұр,
Сөзімнен өткен мінімді.
Келін боп келмек оң жаққа
Ата-ананың мұрасы.
Бұрынғы үйің бекер-ді
Мекеннің осы төресі.
Өз үйінде тұрмақ жоқ
Ұл болып тумай әуелде
Қыз болған соң туысы.
Ұлдан дағы қыз жақсы
Сөзімнің осы-расы.
Әйел үйде отырса,
Ері қайда жүрсе де
Бұзылмайды ұясы.
Әйелсіз еркек әуейі,
Тіршілік қылып жүре
алмас,
Наибасаң барып сынашы!
Ерсіз әйел болса да
Тіккен үйін аздырмас,
Келін боп келмек қиын іс
Жаңа өспірім балаға.
Қызмет қылғын иіліп
Ата менен анаға.
Тағзым етіп сәлем бер
Өзің менен еріңнен
Жастары үлкен ағаға.
Үлкен, кіші демей-ақ
Халықтың бәріне ізет қыл
Келер болса шамаға.
Өзіңнен үлкен адамның
Бетіне тіке карама!
Үлкен адам келгенде
Қатарласып отырмай
Кейін отыр панада.
Лажы болса шығып тұр
Қайтқанынша, далаға.
Бар айтарым бұл емес
Құлағың салып тыңдап тұр.
Сөзім бар айтар жаңа да.
Тұрар болса ата-енең
Отырып қалма, орныңа..
Бұрынғыдай ойламай

Сабыр етіп шыдағын
Аштық пенен тоғыңа.
Тамақты сұрап ішкенің
Белгі беріп тұрады
Әдебіңнің жоғынан.
Қол қусырып сәлем бер
Жастары үлкен кәріге.
Шамаң келсе ізет қыл.
Үлкендердің бәріне!
Жас екен деп ойламай
Өзіңнен кіші баланың
Қарап тұрғын халіне.
Ізетті болып іс қылың
Алғыс беріп жүреді
Үлкен-кіші бәрі де.
Келін боп келдің бұл елге
Бұрынғыдай карама,
Толықсыған сәніңе!
Бар айтқаным бұл емес,
Құлағың салып тыңдап тұр,
Сөзім бар айтар әлі де.
Ықыласыңмен қызмет қыл
Құдай қосқан еріне.
Күле сөйлеп жауап бер,
Еріңнің айтқан сөзіңе.
Тең құрбыңнан артық боп,
Үлкен емес, кіші емес
Қосылыпсың теңіне.
Еріндей асыл адам жоқ
Қарасаң ата тегіне.
Көңілін тауып іс еткен!
Бұрынғыдан артықша
Ерің сыйлар сені де.
«Алғаным менің жақсы» —
деп
Сыртыңнан мақтап жүреді,
Ағайын, туған еліңе.
Ерің үйге келгенде
Қағып төсек салып бер
Отыратын жеріне.
Бір нәрсеге жұмсарда
Алыстан—әй!—деп.
айтқызбай
Жақын отыр шеніне.

Төсегін салып, шешіндір
Еріңе қылған жұмысқа
Көрмегейсін еріне!
Ертемен тұрса киіндір,
Киімінің бәрін әперіп.
Белбеуін байла беліне.
Ерің үйден шығарда
Кебісін қойып, есік аш
Үйіңнің тұрмай төрінде.
Не сөз айтса, «құп» —
дегін,

Қарамағын әр уақта
Сөзінің артық-кеміне!
Бұл айтқаның бекер — деп
Қарсылық қылып отырма
Келмесе де ебіне!
Тамақ келсе алдына
Үлкенге тұр ұсынып.
Орныңнан өзің түрегеп,
Әдеппен тұр қысылып.
Бетіңе таман түсіргін,
Желегіңді ысырып.
Қолыңды төмен салып
тұр,

Жеңіңді де түсіріп.
Артынан өзің алып іш,
Үлкенге алдын ішіріп
Бата тілеп, су құйғын,
Болған соң тамақ ішіліп.
Көгерерсің кешікпей
Үлкенге қылсаң кішілік.
Қаншама қызмет қылсаң
да
Кетпессің, сірә тыжырып.
Жамандық атың
шықпайды
Көңіліңде болса кісілік.
Отқа жақын отырма,
Кісідей келген үсініп.
Еш адаммен ұрыспа,
Жесе де сөзбен пісіріп.
Менің айтқан бұл сөзім
Бәрі саған керек іс
Абайлап қара, түсініп.

Отырмағын ешуақытта
Еркектей болып жүгініп.
Бір тізерлеп отырғын
Төмен қарап бүгіліп.
Қатты үнмен сөйлеме
Ақырын сөйле мүдіріп.
Майдалығы сөзіңнің
Кеткендей болсын үгіліп.
Біреудің қылған ісіне
Отырма қарап үгіліп.
Бір нәрсеге барғанда
Көп кешікпе кідіріп.
Үй арасы болса да
Қатты жүрме жүгіріп.
Бозбалаға қарама
Артық аса тігіліп.
Ерегеш болып әркіммен
Өсекке жүрме ілініп.
Жасырылмайды жаман ат
Ақыры шығар білініп.
Жаман атың бір шықса
Кетеді халқың түңіліп,
Бәрі саған керек іс
Айтқанымды тыңдап тұр,
Құлағыңа құл іліп.
Бір үйде жүрме қыдырып
Сылтау етіп бір істі.
Бір баланы жібергін
Егер болсаң жұмысты.
Қайын жұртың қаламас
Желегіңді бүркеніп,
Ел қыдырып жүрісті.
Аяқсыз қылып тастама
Орнына келтір жақсылап
Қолыңа алсаң бір істі.
Біреу жаман айтса да
Ешкіммен қылма ұрысты.
Жасы құрбы екен деп
Жаманға қылма жұғысты.
Абиыр-арың кетеді
Егер қылсаң бұл істі.
Өсек айтып тасыма
Біреудің сөзін біреуге.
Шамаң келсе шыдағын

Үндемей карап жүруге.
Қасақана кей кісі
Жаксы-жаман айтады
Мінезінді білерге.
Жаксы-жаман айтты деп
Біреудің айтқан сөзіне
Әлілім емес, шын ерме.
Көңіл етіп біреудің
Бір нәрсесін тілерге.
Әдеппенен жүріп тұр
Келін боп келдің бұл елге.
Үйіндегі бектік жоқ
Көңілменен сабырлы.
Тағзым етіп сәлем бер
Үлкен үйге кірерде!
Сыртыңмен шық іліп,
Есіктен тысқа жүрерде.
Бір ұят іс дүниеде
Пәленше келін мұндай деп
Сыртыңнан әркім күлер
ме?

Ерте тұрып түңлік аш
Ерініп жатпай төсекте.
Мезгілсіз келген ұйқыны
Өзіңе жақын дос етпе!
Өзің жатып еріңе
«Тұрсайшы» — деп пыш
етпе.

Баршаңа бірдей айтамын
Жалғыз маған айтты деп
Өзегіңді өксітпе!
Кеш болғанда кейін жат
Бұрын жатпа еріңнен.
Ата-ененді жайғап сал,
Ісінді қой ерінген!
Жылына шейін ескеріп
Сынайды сені, көріңіз.
Бір-екі жыл өткен соң
Үлкен-кіші адамның
Ісі болмас сенімен.
Дүниенді бүлдірме,
Орнын тауып жұмсағын,
Мал тапқандай тегіннен.
Бұрынғы күнің балалақ

Қатарға енді іліндің,
Кеткен соң туган жеріңнен.
Сөйлеген уақта еркектей,
Даусыңды қатты қынама,
Нәзік сөйле еріңмен.
Ата-ене мен еріңнің
Бетіне тіке қарама.
Қасыңа бала келгенде
Қабағың түйіп кіржиіп,
Жылатпа түртіп қолыңмен.
Ретсіз сөйлеп, көп күліп
Әдепсіз келін атанба,
Келдің, отыр жөніңмен!
Орынсыз жаман іс қылып
Әркімнің тілін тигізбе.
Ата-анаңа, тегіңмен!
Ұзын сөздің қысқасы,
Ізетті болып, іс қылып,
Жұртыңа жаккын, елің мен.
Қолыңмен ұрып ойнама
Өзіңнен кіші баланы.
Жылап барса үйіне
Бұл болар істің жаманы.
Ісі теріс болса да
Қояды саған жаланы.
Жалын адам жұмсаса,
Отырып айтпа жауабын
Бітіріп келгін тез барып
Аузынан шыққан заманы.
Барған ісің бітірмей
Қыдырып кетпе, даланы!
Қайтып келіп, жылдам бар
Болса да қандай хабары.
Бар айтқаным бұл емес,
Құлағың салып тындап тұр,
Айтылар кейін қалғаны.
Отырған адам көзінше
Бір жеріңді қасыма!
Жаулығыңды шұбалтпай,
Дұрыстап ора басыңа.
Қолыңнан ұстап бетін сүй
Отырса бала қасыңа.
Қайныңды қатты ізет қыл,
Қарама, үлкен жасына.

Ойынның жөні осы деп
Біреуге тұрма асыла!
Мырза келін десін деп,
Әркімге берме шашыла!
Біреу жаман айтты деп,
Еріңе сөзді тасыма!
Естісең-дағы жаман сөз
Жүргенің жақсы жасыра.
Өтірікті әдет қылмағын
Сөзіңді сөйле расына.
Бастаңғы ұрлық істемей,
Береке кіргіз асыңа.
Ұзын сөздің қысқасы,
Көңіліңді қылмай жоғары
Төмен бол жүр басыла.
Бір нәрсесін біреудің
Ұрлап алма жасырып..
Ұрлығың қылған бір шықса
Кетеді жұртқа шашылып.
Сұғанақ келін атаңба,
Бетіңнен арың қашырып.
Тамақты жылдам жемегін
Кісідей келген ашығып.
Біреу саған сөйлесе
Жауабын берме асығып.
Жеңілтек келін атаңба,
Салмақпен іс қыл
басылып.
Бүлініп дүниең кетсе де
Сөйлеме кейіп, ашынып.
Үйіңнің ішін жиып жүр,
Жатпасын жерде
шашылып.
Келінім, енді өзін біл
Ұялар деп ойладым
Айтпаққа мұнан асырып.
Қыз күнінде қаншама
Шығып тұрса тұлымың.
Айып емес еді көрмекке,
Басыңды жаппай тұруың.
Көрінбей шашың
тұрғаннан
Ойлашы, жоқ қой
шығының.

Керегі жоқ ілгері
Жұмыстың саған бірінің.
Өз жұртың емес ойласаң,
Бұл келген бөтен орның.
Қаршыға болдың қанша жыл
Енді барар жерің жоқ
Қонатын осы тұғырың.
Айтпай-ақ өзің білерсің,
Көңіліңде болса білімің.
Қай істі қылсаң жылдам қыл,
Болмасын жалқау қимылың.
Даусыңды қатты шығарып
Ұят дүр сенің күлуің.
Әдеппен тұр майысып,
Қатқандай болма бойыңмен.
Ұзын сөздің қасқасы
Қай жұмыс-істе болса да,
Әдепті жақсы сынығың.
Әйелге керек әдептің
Біразын айттым түрінің.
Көңіліңе келіп жүрмесін,
Айтты деп сөздің қиынын.
Бұ күнді жаман көргенмен,
Көңіліңе келіп жүрмесін,
Айтты деп сөздің қиынын.
Бұ күнді жаман көргенмен,
Көңіліңе теріс келгенмен,
Бәрі де саған пайдалы
Ағаңның айтқан жырының
Өзіме айтпай жасырып,
Кетті деп жұртқа шашылып,
Көңіліңіз менен қалмасын.
Сыйлаймын сөздің асылын.
Үлкен адам көзінше
Отырма мініп көлікке,
Жаяулап өт алдынан,
Көңіліңді қоймай ерікке.
Пана жерге барғанша
Жүргенге жаяу ерінбе!
Ұятсыз келін атанып
Өз басыңды кемітпе!
Ауылды жалғыз қыдырма
Біреуді алып жүр серікке.
Иә қатын болсын, иә бала

Қасыңа жігіт ерітпе!
Еріннен жауап сұрамай
Атаң мен енең ұнамай
Айт пен тойға құрбыңмен
Барамын деп елікпе!
Жалаң аяқ қыдырып
Мінезін қылма баланың!
Ғибрат алып, үлгі қыл
Жақсы адамдардың аялын!
Келін боп келдің бұл елге
Көнбейтін қайсы

амалың?

Бәрі де қалды артыңда,
Ағайын, туған жаранның.
Көз ұшыменен абайлап
Назар ғып өзің қарағын.
Сырыңды жұртқа алдырма
Келгенін шешамаңның.
Көп ішінде эзіл сөз
Аузыма қалай аламын?
Әдеп пен ақыл, өсиет
Қалдырмай айттым

тәмамын.

Мейлің істе, істеме
Бәрінен болды хабарың.
— Айтар сөзім және бар
Құлағың салып тыңдасаң.
Иә болмаса қайыын,
Аяғың шыдап тұрмасаң.
Халықтың бәрі жалығар
Таң атқанша жырласам.
Күндізге шейін таусылмас
Эзілді қойып шындасам.
Айтпай-ақ енді қойыын,
Өзгелерден жасырын
Қойыңыз деп ымдасаң.
Айып етпеңіз, әлеумет,
Қойыңыз — деді, келінім,
Болмайды енді тынбасам.
Менің берер алғысым
Алғаныңмен екеуің
Қоса ағарып, мың жасаң!
Келінге бата беріңдер
Осы отырған халайық.

Қойып енді бұл жерде
Батаға құлақ салайық!
Тыныштық алсын келін де
Бәріміз де тарқасып
Үйді-үйімізге барайық.
Жақсы-жаман сөз айттым
Ойын-шыны аралас.
Естімеген ғажайып
Кешіріңіз, әлсумет
Сөзімде болса бір айып.
Келін, енді қолың жай
Көптен бата алайық.
Көп тілеуі қабыл-ды.
Осынша көптен бата алмай
Не ғылып құры қалайық?!

* * *

Келін, келін келіп тұр!
Келіп, үйге еніп тұр!
Қайың жұрты халқына,
Иіліп сәлем беріп тұр.
Үйдің іші толы адам,
Бәріңді келін көріп тұр.
Көргенменсі, танымай,
Қайсысы алыс, кім жақын,
Сол жері көңілің бөліп

тұр.

Көрімдік берсе көп адам,
Талай мал эзір болып тұр.
Қайнаға, қайны, қарт ата,
Сараңына кез қылмай,
Мырзасына жолықтыр.
Не қылсаң, халық, өзің біл
Жат елден келіп жас келін,
Жаңа мейман болып тұр.
Келін келді қабынып,
Жеңсіз желсік жамылып,
«Келін келді» деген соң,
Ат айғыр қалды сабылып.
Не ғып тұрсың, келіншек,
Май салып отқа табынып?
Жай болды ма көңілің,
Іздегенің табылып?
Әуелі сізге айтайын,

Жасы үлкен, балалар!
Есі болса келіншек
Мал өнер жерін
шамалар.

Үлкендерден алған соң,
Төмен қарап жағалар.
Үлкендер түйе бермесе
Дос-дұшпаны табалар,
Алмадай жүзі қызарып,
Келіншек пақыр ұялар.
Жоғарғылар нар берсе,
Жетелеп келін ала алар.
Үлкендерден үйреніп,
Қимылдар мырза балалар.
Келін келді, көріңіз,
Көрімдігін беріңіз!

Жат елден келіп жас бала,
Жаңа көрген еліміз:
Әуелі бастан ақсақал
Үміт еткен жеріміз.
Берер болсаң жылдам бер,
Келінменен қосылып,
Түрегеліп отырып,
Ауырмасын беліміз.
Нар берсеңіз, мая бер,
Үстіне кілем жая бер.
Одан артық айтуға
Еркін келмес ебіміз.
Маяның даусын есітіп,
Қаша көрме, көбіңіз!
Не берсе ырза келіншек,
Қыстаймыз ба сені біз!

Ақсақалдан құр қалсақ,
Оңай болмас кебіміз.
Ол бермесе, не берер,
Кейінгі құрбы теңіңіз?..
Жылқы берсең, биеден,
Кем болмасын түйеден,
Сүтті болсын ақ бейіл,
Сауғанда келін иіген.
Жұрт жолында бар нәрсе,
Құтылмайсың еш қайсың,
Қашқанменен жүйеден.

Тон жапсаңыз, қамқадан
Жібектен есіп бау таққан
Келіншек оны киіңіз,
Ақсақалдар тұрыңыз,
Мархамат болса қылыңыз.
Қыз келін шаршар иіліп,
Қолтығынан сүйеген.
Сиыр берсең, қызылдам,
Шұбалаң құйрық ұзыннан,
Алыстан келді деменіз,
Келіннің ақын жеменіз.
Кем көрмеңіз келінді,
Өзінің туған қызыңнан.
Бермесеңіз не өнер,
Пайдасы жоқ мылжыңнан?
Келінге болар абиыр,
Еліне болар тағы үйір.
Еті қызған мырзалар,
Беріп салса қызумен,
Осы отырған көп адам,
Әрқайсы берсе қалмастан,
Келін байғұс шаршайды
Күндікке түйе тізумен.
Ақсақал тәуір көрмесе,
Көрімдікке түйе бермесе,
Әуре болар бет ашқан
Күндікке сабын езумен!..

Қой берсең, үлкен ағынан,
Алмайды келін жағынан
Егіз болсын қозысы,
Болмасын жылқы ағынан!
Ендігі жылы тумаса,
Көреді келін бағынан.
Қосақтаңыз, байеке
Жүндісі, ірік жағынан!
Бұл малдың бәрін алған соң
Қорасына салған соң,
Бай боп қалар бұл келін,
Өзінің озып табынан.
Қарын-қарын май жинай,
Құрты кетпес қабынан.
Бұл келінді көргенің,
Семіз мал болсын бергенің,

Отау үйдің шебі жоқ,
Болмасын арық қоңынан.
Қимасаң ағын, байеке,
Қолыңның болсын карасы,
Жұлыңса жүнге жарымас,
Болмасын тағы аласы.
Ноғайы қойды қойыңыз,
Жайдары тұқым баласы.
Тандаулы қойды көп

берер,

Мырзаның асқан саласы.
Бересінді жылдам айт,
Бермегенің үйге қайт,
Келіннің жоқ сіздерге
Жасырын берер парасы,
Берсең қалар қуанып,
Бермесең бар ма шарасы!?
Нысап қылсын, ағалар,
Бұл келіннің иіліп,
Сәлемін қылған қарашы!
Үндемейсің ешқайсың,
Бермейсің-ау, шамасы!?
Үлкендерден дәме етіп,
Ауыз басын шаң өтіп,
Бір отырып, бір тұрып,
Ұлғайды келін жарасы.
Бермеген соң ұлғайып,
Ашылды сөздің арасы.
Ешкі берсең, жағалдан,
Сәукеле қара сақалдан.
Алмай-ақ қой, алмасаң,
Ешкіні, келін шырағым!
Сенің үшін бұл көптен,
Сонша малды сұрадым,
Беретін болды бәрі де,
Құлағын әбден бұрадым.
Бәрекедді, көп жаса,
Бір отырып, бір тұрып,
Күндікке әбден

шыдадың!...

Кейі сараң, кейі мырза,
Кейі қапа, кейі ырза,
Барша жұртты сынадың!
Біреуі сиыр, түйені,

Біреуі қой мен биені,
Беріп жатыр әрқайсысы,
Қайсысын тәуір ұнаттың?
Бай болыңдар, ағайын.
Келінді нәумез қылмадың!
Түйе мен жылқы, қой, сиыр,
Төрт түлік малды құрадың!
Қыздарың қонып қияға,
Ұлдарың қонсын ұяға.
Баршаңызға рахмет!

Асыл болсын мұрадың!..
Мүйізді болсын бәрі де,
Тоқал ешкі тағы алман.
Сүтті болсын емшегі,
Сүтсіз болса, сауа алман.
Ақсақ тоқсақ болмасын,
Есебін құрттап таба алман.
Кетеген болса құрысын,
Егінді жерде баға алман.
Кетіп қалса ауылдан,
Жаяу оған бара алман.
Мынау келін сыбырлап,
Аузы тұр ғой жыбырлап,
Алмаймын деп тұр, ешкіні,
«Пайдасы аз», — деп,
залалдан.

Нәзік жерде жарам бар,
Нанбасандар қараңдар
Жоғалса, іздеп ешкіні,
Атқа мініп шаба алман.
Кім ұстайды қуалап,
Қашқағ ешкі! ылағын?
Ойнақтап кетсе көрінбей,
Ішіне кіріп жыраның,
Қуалап кетер құрағын.
Егінге түссе, дихандар,
Отап тастар құлағын.
Екінші сәлем келіннен,
Қара сақал билерге,
Той тамаша жырменен
Келіншек кірді үйлерге.
Ауыздарың бармайды
«Көрімдікке шапан ки!» —
дерге.

Айттырып тілер еп пе еді,
Біздер мейман сіздерге!
Бұл келіннен аяну,
Жоқ еді бұрын дәстүрде,
Асып келген келіншек
Аса жұрт деп сый жерге.
Әуелі бастап ақсақал,
Үлкеннен алдық маяны,
Маяға бура керек деп,
Тағы да қолын жаяды.
Бере берсең бұл келін,
Қай нәрсенді қояды.
Көрімдік деп бергеннің
Қайбірін алмай тояды.
Ақсақалды көрген соң,
Ашылды келін араны.
Оттай жанған қу нәпсі,
Не қылғанда тояды?
Боз балалар, асықпа
Сендерге де барады.
Бірте-бірте бұл келін
Бәріңді де сояды,
Әуелі алып, жымырды,
Мая менен биені,
Қара сақал билерден,
Білмеймін, не мал тиеді?
Биелер қысыр қалар деп,
Айғырды көңілі сүйеді.
Түр-түрімен сұраған,
Бозбалалар, күлмендер,
Келіннің сөзі жүйелі.
Босқа берсе, келінжан,
Талай малды үйеді.
Кетсе кетер біреуден,
Келіннің несі күйеді?
Айғыр берсең, мініп ап,
Шапан берсең, киеді.
Тон берсеңіз қымбаттан,
Жарты қарыс жиегі,
Бозбалалар жеткізер,
Кемірек болса сүйемі.

Үшінші түлік, үлкеннен,
Сиыр деген мал алды.

Шаруа малы көп болса,
Ешкім тартпас залалды.
Ақ сақалды жымқырып,
Қара сақал билерге,
Ал, келін енді қадалды.
Бұл сиырга бұқа жоқ.
Күле берме, бозбала,
Өздерің тап амалды.
Күлгенінді жақтырмай
Көңіліне келіп шам алды.
Жөн сөзімді теріске алып,
Не десең болар заманды?
Үлкендерден қолқалап,
Қойды да келін көп алды.
Ақ, қарасын айырып,
Атын ата, деп алды.
Қошқар таппай көп қойға.
Келіннің ойы қамалды.
Сумандаған, егіншіл
Ешкіні өңшең тағы алды.
Текеден сосын тағы да,
Таба алмай тұр амалды.
Төрт түлік малға сай

болып,

Келінге дәулет жамалды.
Іздегені табылып,
Өріске малы жайылып,
Бақыты келін оңалды...
Әзір бол, келін, малыңа,
Көпшілікпен ес көрмей,
Тай тулағың жоғалды.
Алдыңдағы ақынға,
Сене берме келіншек
Жинасқаны болмаса,
Қарасуға доғал-ды!..
Сендерге енді келейін,
Жапсардағы отырған,
Жастары үлкен аналар!
Ақылы артық даналар!
Сіздерге де қуаныш,
Жасы кіші балалар!
Бұрынғының бір жолы,
Келінді көрген адамнан,
Көрімдікке мал алар.

Келінің, балаң бір теңді.
Қосылыпты сайына!
Осындай жақсы келінді,
Көрімдігін атамай
Көресіңдер ме жайына?
Не берсең де, ақтан бер,
Өсеріне бақтан бер.
Тым болмаса ен салдыр,
Түйенің кенже ботасы
Биенің кіші тайына.
Малға шамаң келмесе,
Берсең де ыраза боламыз,
Қаптағы құрт пен

майыңа!..
Беремін деген кей қатын,
«Бергенім осы, менің» дер.
Алыстан келген кей

қатын,
Шығарып беріп жанынан,
«Берер едім аямай,
Жақын емес елім» — дер.
Бермейін деген кей қатын,
«Дүниенің билігін,
Үйдегі білер ерім» — дер.
Сылтау қылып кейбірі:
«Өкпелімін бұл тойдан
Беретін жоқ жерім» дер.
Желдіртпелеп кейбірі:
«Сабыр қылып —

тұра-тұр,
Берейін саған кейін», —
дер.

Кейін барып сұрасаң:
«Ойнамай жүр менімен,
Мен емес сенің теңің дер!..
Жұрт билеген адамға
Үлкен болған дәулетің.
Әлемді басқа сәулетің
Ықпалың жүрген шағыңда,
Таңдап қонған нәубетің,
Бектікпенен ағарды
Қара сақал қауметің!
Төрде отырған ағекеңе бір
сәлем!

Мырза адамға:

Өзі теңі адамнан
Мырзалығын асырған.
Көрген жан қолын
қусырып,

Сәлем беріп бас ұрған,
Жақсылығын жайылтып,
Жамандығын қашырған,
Жақсы кісі атанған,
Мырзекеңе бір сәлем!

Сараң байға

Тай-құнанын мақтаған,
Шөбі көп жерді жақтаған,
Сексен сомға бір атын,
«Сат» десе де, сатпаған,
Жазы-қысы өмірі,
Жайлы жерге жатпаған,
«Көрімдік бер» деп, айтар
деп,

Жан-жағына бақпаған,
Сараң байға бір сәлем!

Жомарт адамға:

Бедеу атқа жем берген,
Тылдадан дабыл өңгерген,
Нан тілессе, май берген,
Бай кісі мен байғұсты
Бәрін бірдей тең көрген,
Шөлдеп келген кәріпке,
Бал, қант қосып шай берген,
Жомарт байға бір сәлем!

Таз кісіге:

Таз үлкені құлшықпай,
Кейбір таздың бастары,
От шықпаған құмшықтай,
Жүсіп таздың бастарын,
Төрт-бес құрт келіп
шымшыпты-ай!
Таздың аты Батырбай,
Кей таздардың бастары,
Шөп шықпаған тақырдай,
Түгел тазға бір сәлем!

Дүниеқорға!

Даладан отын тасыған,
Орақпен бұтын қасыған
Насыбай атып түкіріп,
Аузы боқтан сасыған.
Көмекейі ашыған,
Отырып көрмей еш
ракат,

Ертеңді кеш жүгіріп,
Бейнет көріп жасыған.
Бетінің нұрын қашырған,
Қапыл қалған ақылдан,
Бұрынғы өткен

нақылдан,
Дүниеқорға бір сәлем!

Өтірікшіге:

Арғымақ мініп жемдеген,
Пайдасы жоққа ермеген.
Өз айтқаны болмаса,
Бөтенге тіпті сенбеген,
Мың жолы өтірік айтса

да,
Жалған сөздер өлмеген,
Халайық жаман десе де,
«Өзімдікі жән!» деген,
Пайда ал десе, үш тиын,
Сом бермесе көнбеген,
Бытбылдыққа бір сәлем!

Биге:

Біміз тұрған әділет,
Жалған ба, осым,
жамағат?
Келінжан, тұр, тәжім ет!
Биекеңе бір сәлем!

* * *

Ағытайын сарынды,
Ішіндегі зарынды.
Сыйлап ата, ененді,
Құрметтеп күшті
жарынды.

Туған соң қызды ұзатқан,
Бұрыннан үлгі қалынды.

Келіншек болып бүркеніп,
Басыңа желек салынды.
Мен айтайын жырымды,
Той бар деп елге білінді.
Шыққан жерің үлгілі,
Елге де толық ұғулы.
Тәкаппар болма ешкімге,
Шүйіріп сөйлеп мұрынды.
О, қыздан келін болған көп,
Сіздер тұрғай бұрынғы.
Оу, мінгенде атым ақсайды,
Жамандар өнер таппайды.
Біреуменен ойнасаң,
Күйеуіңе жақпайды.
Бұрынғы жақсы келіншек
Түске шейін жатпайды.
Әдепті болсаң жайдары,
Жақсы деп сонда мақтайды.
Көрінерсің көзіме
Ақылыңыз бар құсап,
Шарпылдаспа ешкіммен,
Мінезің де тар құсап,
Кей жаманның белгісі,
Сұраса жауап бермейді,
Тілі жоқ хайуан мал құсап.
Оу, ақылды бол әр іске,
Алдағанға ұтылмай.
Жіңішке сөзге ұста бол,
Лапырып сөйлеп құтырмай.
Түске шейін ұйықтап,
Жатып алма, бір тұрмай.
Оу, сарын айтып беретін,
Келіншекке батамыз.
Білгенінді айтпай жиында,
Бекерге неге жатамыз.
Құрметтесен әдеппен,
Қолыңнан дәмді татамыз.
Оу, жарамсақ болсаң
мақтаншақ,

Өнерің артып үстей ме.
Жаралған соң құл болып,
Біреуге ісің түспей ме,
Ашиды сізге жанымыз,
Бұл сөзіме наныңыз,

**Кызык үшін жиылдык,
Осында келіп бәріміз.**

* * *

**Бетінді, келін, ашқаным,
Жаңа жұртқа қосқаным.
Жасы үлкенді сыйлап жүр,
Құрмет қылып жасқаным.
Балалық күнің өтті енді,
Аналық күнің жетті енді,
Жаңа дәурен есігі,
Алдыңнан енді ашылды,
Бәйбішелер келтіріп,
Шараларын толтырып,
Пашулары сатырлап,
Есіктен төрге шашылды.**

**Айт, келін, енді айт,
келін!**

**Атыңның басын тарт,
келін!**

**Қыз көңілден қайт, келін!
Сауысқаннан сақ келін!
Жұмыртқадан ақ келін!
Күйеуіне шақ, келін!
Ел-жұртыңа жақ, келін!
Өзің бір ақыл тап, келін!
Ата-ененді бақ, келін!
Кісі келсе үйіңе,
Кигізіңді қақ, келін!**

**Атаңды бұрын жатқызып,
Түндігінді жап, келін!
Шәугіміне су құйып,
Сонан кейін жат, келін!
Сүйгеніңмен сүйісіп,
Адалдан бала тап, келін!
Қалдырмай ақыл айтайын,
Құлақты, келін, саласың.
Қатасы болса сөзімнің,
Осы отырған әлеумет,
Сыңға салып қарасың.**

**Құлағың салып қарап тұр,
Келінжан, ал да тілімді!**

**Әдеп жолын үйренбек —
Жас кісіге білім-ді.
Ақылсызға айтқан сөз —
Далаға кеткен шығын-ды.
Бәрі саған керек іс,
Тыңдасаң, келін, жырымды,
Жырға қосып айтамын,
Бар өсиет, сырымды.
Бұрынғы күнің — балалық,
Ер жеткен күнің бүгін-ді.
Өзім айтқан сөз смес,
Осылай деген бұрынғы.
Келін боп келген қиын іс.
Жаңа өспірім балаға,
Қызмет қыл иіліп,
Ата менен анаға,
Өзіңнен үлкен адамның
Бетіне тіке қарама!**

**Үлкен кісі келгенде,
Қатарласып отырмай,
Кейін отыр панада,
Бар айтқаным бұл емес,
Құлағың салып тыңдап тұр,
Сөз бар айтар және да,
Тең құрбыңнан артық боп,
Үлкен емес, кіші емес,
Қосылыпсың теңіңе.
Еріңнен асыл адам жоқ,
Қарасаң ата-тегіне.
Күйеуің үйге келгенде,
Қағып көрпе салып бер,
Отыратын жеріне.**

**Менің айтқан бұл сөзім,
Бәрі саған керек іс,
Абайлап қара ұғынып.
Сәлекет болып отырма,
Еркектей болып жүгініп.
Бір тізерлеп жөн отыр,
Төмен қарап бүгіліп.
Қатты-қатты сөйлеме,
Ақырын сөйле мүдіріп,
Майдалығы сөзіңнің
Кеткендей болсын үгіліп,**

Бір нәрсеге барғанда,
Көп кешікпе, кідіріп,
Үй арасы болса да,
Қатты жүрме жүгіріп.
Бозбалаға қарама
Артық аса тигіліп.
Сыпсың болып біреумен,
Өсекке жүрме ілініп.
Жаман атың бір шықса,
Кетеді елің түңіліп...

Тәжім етіп, сәлем ет,
Үлкен үйге кірерде.
Сыртыңнан шық иіліп,
Есіктен шығып жүрерде.
Бір қиын іс дүниеде,
«Пәленше келін сондай»,
— деп,
Сыртыңнан әркім күлер
ме?!

Ерте тұрып түндік аш,
Ерініп жатпай төсекте.
Мезгілсіз келген ұйқыны,
Өзіңе жақын дос етпе.
Жаңа түскен жас келін
Жақын болар өсекке.
Қатынға кәрі айып жоқ,
Мінсе де теріс есекке...

Сөйлеген кезде,
еректсей,
Даусыңды қатты кенеме,
Нәзік сөйлес еріңмен,
Не жұмыс қылсаң, жылдам
қыл,
Шұбалаң келін атанба,
Тастама белбеу белиңнен.
Жүріп жұмыс қылғанда,
Бәрімен ұста қолыңның,
Ұстама жалғыз жеңіңмен.
Қасыңда бала келгенде,
Қабағың түйіп тыржиып,
Жылатпа түртіп
колыңмен.

Орынсыз жаман іс қылып,
Әркімге тілің тигізбе,
Ата-анаңа тегіңмен.

Ұзын сөздің қысқасы:
Жақсы болып, іс қылып,
Жұртыңа жақ елің мен.
Біреу жаман айтты деп,
Болымсыз іске жасыма.
«Пәленше бүйдеп айтты», —
деп,

Жарыңа сөзді тасыма.
Есітсең де жаман сөз,
Жүргенің жақсы жасыра.

Көңіліңе келіп жүрмесін,
Айтты деп сөздің қиынын.
Бұ күнде жаман көргенмен,
Көңіліңе теріс келгенмен
Бәрі де саған пайдалы,
Ағаңның айтқан жырының...

Айт, келін, тағы, айт, келін!
Атыңның басын тарт, келін!
Сауысқаннан сақ, келін!
Жұмыртқадан ақ келін!
Келін, келін, келіншек,
Алдыңғы түйең итіншек,
Итіншек түйе екен деп,
Басқа соқпа, келіншек!
Артқы түйең тартыншақ,
Тартыншақ түйе екен деп,
Артқа соқпа, келіншек!

Өзің жатып төсекте,
Қасыңда жатқан байыңа:
«Тұр-тұрлама», келіншек!
Қаптың аузы бос тұр деп,
Құрт ұрлама, келіншек!

Жаман болса келіншек,
Күлкісін, тіпті, тыймайды.
Кісі келсе даладан,
Аяғын жылдам жимайды.
Көрінгенмен ұрсысып,
Ауылдың бәрін былғайды.
Қырыстанып үйінде

Шыныменен арланып,
Кәріне мініп шамданған.
Тұлғасына қарасаң,
Асқарлы қара таулардай,
Сүйегіне қарасаң,
Қайнап біткен болаттай.
Қабағына қарасаң,
Қаптаған қара бұлттай.
Бет аддына қарасаң,
Жүзінен адам

қорыққандай.

Ана отырған қайнаған,
Ор қояндай ойнаған.
Ақ боз үйдің сыртына,
Алтыннан қазық

қактырып,

Сексен нарды байлаған,
Үйінің іші жайнаған,
Келіні келіп түскенде
Көрімдікке боталы інген

байлаған

Қайнағаңа бір сәлем!

Абысынына:

Ана отырған абысын,
Бұйымыңды алғансын,
Абысын сені нағылсын.
Абысыныңмен тату бол,
Өкпе менен бауыр бол,
Қиындасар қара ағаш,
Үйірлесер қарындас,
Басыңа желек түскесін,
Абысынан жақын

табылмас,

Ана отырған абысын,
Абысынменен алыспа,
Өзіңе тисе, қалыспа.
Өзіңе тимесе жарыспа,
Абысын сөзі асты деп,
Шаба берме намысқа,
Абысыныңа бір сәлем!

Қайын сіңлісіне:

Ана отырған бикеші,
Жібектен ескен шүйкесі,

Бар жасауды алған соң,
Теңіне буып салған соң.
Мен де осындай болам деп,
Құрып отыр жүйкесі,
Бикешіңе бір сәлем!

Қайнысына:

Ана отырған қайнысы,
Қайнысы деген қай кісі,
Жеңгесі келіп түскенде,
Не болады бәйгісі?
Қайнысына бір сәлем!

Ауылдың қарттарына:

Әуедегі үркер-ай,
Өте шығар туған ай.
Атаңнан соңғы үлкен-ай,
Үлкендерді сыйласаң,
Елің сыйлар сеніде-ай,
Ана отырған үлкендерге бір
сәлем!

Барша көпшілікке:

Әуедегі үркер-ай,
Түйсін қомдап тіркер-ай,
Осы отырған әлеумет,
Қайсыбірін айтайын,
Ерінбесең, келіншек,
Баршасына бір сәлем!

* * *

Уа, халайық, бет аштым,
Беташар алып қолыма.
Бақыт қонсын, келінжан,
Бас қоса келген жолыңа.
Жақсы атансаң ауылға,
Желің шығар оңына.
Жаман болсаң, келінжан,
Абысын түсер соңыңа.
Сабырлы бол, ашусыз,
Ақыл бітпес долыға.
Асың болса елге бер,
Қызғанып жұрттан қорыма.
Ақсақал келсе, әдепмен
Су құйып бер қолына
Кіші келсе дүңкімей,
Шырайлы қарсы ал оңы да.

Ғарыштарды күте біл,
Қарама оның тонына.
Көршіңмен тату бола біл,
Шөп салма жанның

жолына

Бар болсаң аспа мақтанып,
Сабырмен қара жоғыңа.
Өнерпаз бол да өрге
бас.

Үлгі бол жастар тобына.
Ал, айт, келін, айт, келін,
Атыңның басын тарт,
келін.

Жұмыртқадан ақ келін,
Сауысқаннан сақ келін,
Ата-анаңның жолы сол
Еріңнің көңілін тап, келін.
Ел ісіне үлес қос,
Аймағыңа жақ, келін.

Ал, келіншек-келіншек,
Келіншек, болма еріншек.

Үлкендерді көргенде
Орнынан тұр, келіншек.

Қарсы келсе қарт адам
Қайқаңдама, келіншек,
Байым жақсы көрді деп,
Тайтаңдама, келіншек.

Бірден-бірге сөз тасып

Сыпсыңдама, келіншек.

Жабығынан әр үйдің
Тың тыңдама, келіншек.

Ерте тұр да шаруа қыл,
Келіншек, болма еріншек!

Ал, ақсақал, ағалар,
Әжей, жеңгей, аналар,
Құрбы-құрдас, балалар,
Жас келінді көріндер,
Көрімдігін беріндер,
Жақсы тілеу, ақ бата
Арнаңыздар келінге.

Жақсы келін келіпті,

Оң аяқпен еніпті,

Екі жақта ата-ана

Ақ батасын беріпті.

Ақыл айтсаң ұғатын,

Әр көңілден шығатын

Келіндерің корікті,

Бұл сөзіме сеніндер.

Ал, келінжан, келінжан,

Сіз де бері келіңіз.

Ел-жұртыңды көріңіз,

Құтты болсын Сізге де,

Бас қоса келген жеріңіз.

Нұр жүзінді аш-дағы,

Осы отырған қауымға

Иіліп сәлем беріңіз!

БАТА

Алыс сапарға шағарда, аса жауапты істі бастарда, басқа да ақ ниетті асыл армандар алдында тұрғанда бата алу халқымыздың ежелден келе жатқан дәстүрі. «Даналардың ақылын тыңда, сөзін тұт, сонда ғана ақ ниетіңе адал жетесің, қыдыр қолдап, басыңа бақ қонады». Осы ой, осы сенім шешендерді де, батырларды да алыстан ат шалдыртып, батагөй қарияларды іздеттірген. Үлкен жиындарда қалың нөпір халықты ақ батаға жапырыла қол жайдырттырған.

Ақ бата ұлын үйлендіріп, қызын тұрмысқа шығарып, той өткізген ата, анаға да, отау көтеруші жас жұбайларға да айтылады. Батагөй қария жаңа түскен келінге:

«Екі түрлі енші бар,
Біреуі соның бата алған.
Қай жерде жаман болады,
Баталы келін атанған», —

деп одан әрі:

«Асың, асың, асыңа!
Береке берсін басыңа!
Бөденедей жорғалап,
Қырғауылдай қорғалап
Қыдыр келсін қасыңа», —

деген сияқты ақ ниет, ақ тілекке көшеді.

Батаның екі түрі бар. Біріншісі, жаңағыдай оң бата-алғыс, екіншісі теріс бата-қарғыс. «Құдай қарғыстан сақтасын», — деп ақ сапар, ақ ниеттегілер біреудің қарғысына ұшырамауға тырысады. Әкесінен теріс бата алып, ағашығына жете алмай, орта жолда мерт болған Төлегеннің тағдырына ұқсағысы келмейді.

Бата, сондай-ақ қарғыс емес, адам бойындағы жат мінездерді сынап, мінеу түрінде де беріледі. Б. Уахатов батаның осындай бір түрін мысалға келтіреді: «Шағырай дейтін ақын ел аралап жүріп бір үйге келіп, ат шалдырып алайын десе, үй иесі әйел бұған көңілсіз қарап: «Шайға май әкел», — деген еріне: «Оңайда май жоқ еді, қарын басталған жоқ еді», — дейді. Күйеуі: «Ет ас», — десе: «Бұзылған ет бітіп еді, оңайда ет жоқ еді», — деп отырған орнынан қозғалмайды. Мұны сезген Шағырай бір-екі шыны шай ішіп, кесені көңілсіз төңкере салады. Дастарқан жиярда ол қолын жайып, бата қылады.

«Иә, құдай!
Осы үйдің қара биесін
Тайынан айыр!
Әйелін байынан айыр!
Бұзылмаған майынан айыр!
Дүниеде көретіні азап болсын,
О дүниеде жатар жері дозақ болсын!
Аллаәкбар!», —

дейді.

Шағырайдың батасынан қорыққан әйел көршілерін шақырып, өзінің бір пәлеге ұшырағанын айтып, жалынып, жалбарынады»^{*}

Келіннің осындай қарғысқа ұшырамауы, анасы тілек еткендей «қайын жұртына судай сіңіп, тастай батуы үшін» ең алғашқы жаушы келіп, ақ қой бауыздалар сәттен, келін түсірген тойдың дастарханы жиналар сәтке дейінгі мәрсәре салтанаттарда бата үзілмейді. Беташардағы сияқты инабаттылық, имандылық, салиқалы сабырлылық, көпшілдік іспеттес ізгі қасиеттерді жас жұбайлардың естеріне қайта, қайта түсіріп, үлкендік атымен ақ тілек тілейді.

^{*}Б. Уахатов. «Қазақтың халық өлеңдері». 1974, 166 бет.

* * *

Құрметті той иесі,
Ісінді тағдыр оңдасын,
Қайда жүрсең қолтықтап,
Қызыр бабаң қолдасын!
Ұлықпандай көп жаса,
Дененде дерт болмасын!
Тойың тойға ұласып,
Жан, жүрегің толғансын!
Күннен, күнге көбейсін,
Дос-жараның, жолдасың!
Бақытың тассын әманда,
Бергенің тәңірі алмасын!
Өміріңді ұзартып,
Балаң менен немерен,
Шөберең мен шөпшегің,
Туажаттар жалғассын.

* * *

Асың, асың, асыңа,
Бақыт қонсын басыңа!
Таң мезгілі болғанда,
Бөденедей жорғалап,
Қырғауылдай қорғалап,
Қыдыр келсін қасыңа!
Денсаулығың зор болсын,
Дастарханың мол болсын!
Қайда барсаң алдында,
Жарқыраған жол болсын!
Армандарың алдыңнан,
Саған шығып қол берсін!
Дұшпаның саған құл болсын,
Үйің толған ұл болсын!

* * *

Жаратқан ием, тілегімізді қабыл ет,
Иманымызды кәміл ет.
Ынтымақсыз алауыз қырқыстан сақта,
Әрі тарт та бері тарт жұлқыныстан сақта.
Төрінді билер жатыңнан сақта,
Көкдолы қатыннан сақта.
Руға бұрған наданнан сақта,
Жақсылығы өз басынан артылмас адамнан сақта,
Қара жүрек есерден сақта.
Нан аттаған кесірден сақта.

Кеуде көрген көргенсіз келіннен сақта.
Мезгілсіз келген өлімнен сақта.
Татымсыз тұзыңнан сақта,
Көргенсіз қызыңнан сақта,
Бетіңе күлген сұмнан сақта,
Бетімен кеткен жыңнан сақта,
Жалғасқан бәледен сақта,
Бас кетер жаладан сақта.
Қайырымсыз малдан сақта.
Аңдысқан елден сақта.
Қазымыр шалдан сақта,
Ез болған ерден сақта.
Төтенше нәубеттен сақта,
Міндетшіл жекжаттан сақта.
Иә, жаратқан, өмір берсең, жайлы ғып бергін,
Дәулет берсең сайлы ғып бергін.
Әйел берсең әдепті болсын,
Алыс-жақынның көңілі толсын.
Ұл берсең от болсын,
Қыз берсең шок болсын.
Келін берсең келісті болсын,
Келшегі өрісті болсын.
Құда берсең жолдасындай болсын,
Құдағи берсең сырласындай болсын.
Ата-баба жолынан кім асын,
Құдалық мың жылға ұлассын.
Екі жастың бақытын берсін,
Екі жақ қызықшылығын көрсін.

* * *

Бақытты бол, бағың ашылсын!
Әр күнің шатты болсын,
Татқашың тәтті болсын.
Босағаңа жамандық жетпесін,
Төріңнен жақсылық кетпесін.
Ұлың он шақты болсын,
Қызың моншақты болсын.
Бастарыңа бақ қонсын,
Жаратқан ием жақ болсын.
Міндетікке жегілмендер,
Күндестікке жеңілмендер.
Босаға берік болсын.
Ынтымақ серік болсын.
Шаңырақ биік болсын,

Несібе иіп қалсын,
Дастарханың кең болсын,
Қызықшылық тең болсын,
Ауылың мерекелі болсын,
Аймағың берекелі болсын,
Жолдарың ақ болсын,
Молшылық тап болсын.
Сән-сәулетің ассын,
Мал-дәулетің тассын.

* * *

Қуаныш қайырлы болсын!
Жастар абыройлы болсын!
Уайымдары жоқ болсын!
Көңілдері тоқ толсын!
Адал еңбек арқасында
Табыстары көп болсын!
Алақандары ашық болсын!
Өмірге машық болсын!
Күйбең қағып кейін қалмай,
Жаңалыққа ғашық болсын!
Ұрпақтары ер болсын!
Кемеңгерлермен тең болсын!
Оларды көре алмағандардың,
Бедел-берекеті кем болсын!

* * *

Бастарыңа бақ берсін!
Не берсе де, нақ берсін!
Қырда жүрген қыдырды
Үйлеріңе ап келсін!
Қарындарың тоқ болсын!
Қайғыларың жоқ болсын!
Шүпірлеген үйінде,
Балаларың көп болсын!

* * *

Өмір берсең, жайлы қып бер!
Дәулет берсең, сайлы қып бер!
Бау берсең, миуалы қып бер!
Келін берсең, ибалы қып бер!
Қара ниет батырдан сақта!
Көк долы қатыннан сақта!
Кеудесін керген келіннен сақта!
Кездейсоқ келген өлімнен сақта!

* * *

Әумин, — деп қолыңды жай,
Мен бір бата берейін.
Бергенде бата не дейін:
Әуелі құдай оңдасын!
Әулиелерқолдасын!
Малың менен басыңа,
Еш жамандық болмасын!
Берекелі бак қонып,
Бірдей өссін мал-басың!
Несібең артып күн сайын,
Өзегің ешбір талмасын!
Жаратқан жаббар жар болып,
Пендсге күнің салмасын!
Жаратушы құдырет,
Жарылқаудың қамын ет!
Қайырлы ғұмыр кешуді,
Ұрпақтарға несіп ет!
Қосылған екі жастарды,
Зылиқа мен Жүсіптей,
Бір-біріне ғашық ет!
Ғайып ерен, қырық шілтен,
Назарыңды салып өт!
Тар жол, тайғақ кешуде,
Жәрдемдесіп алып өт!
Бақыт, дәулет, перзентте.
Еш болмасын қасірет!
Ықыласпен тілек тілеген,
Тілекті, алла, қабыл ет!
Әумин!

* * *

Тәңірі жас жұбайларды
Шат өмірмен жарылқасын!
Бақыттары арылмасын!
Ешқашан да мұқтаждық көріп,
Еш адамға жалынбасын!
Жастары жүзге жеткенше,
«Дерттімін», — деп шағынбасын!

* * *

Қосылып тұрған қос ұлан,
Игілікті, алаулы болыңдар!
Халыққа қалаулы болыңдар!

Мейірбанды махаббатпен,
Мейірлі мархабатпен.
Үлкенді сыйлаңдар!
Өкпеге де кимаңдар!

* * *

Тақыр жерде тайғақ бар?
Тәңірім содан сақтасын!
Бату бар жерде бәле бар,
Машайық содан сақтасын!
Шұқыр бар жерде сайтан бар,
Сақтаушы содан сақтасың!
Ойнақтаған оң қолың
Ақ білекке қарыссын!
Қимылдаған екі аяқ —
Табаныңда қарыссын!
Аузыңдағы отыз тіс —
Тандайыңда қарыссын!
Құдай қосқан қосағың —
Біргелесіп қарыссын!
Басың жерге жетпей жамаңдық көрме,
жаным!

Дәулетің зияда болсын!
Дұшпаның пияда болсын!
Ұлың ұяда болсын!
Қызың қияда болсын!
Адамның жаласынан,
Бұлттың аласынан,
Көрінер-көрінбес мың да бір бәлесінен
Патша құдайым өзі сақтасын!
Әумин!

* * *

Жан ұяң үлкен бай болсын!
Төрт түлігің сай болсын!
Ата-анаңның көңілі жай болсын!
Шаңырағың жоғары, биік болсын!
Мал-басты үйіп берсін!
Босағаң берік болсын!
Тату-тәтті махаббаты
Бір-біріне серік болсын!
Дастархандарыңа береке берсін!
Бастарыңа мереке берсін!
Астарыңа адалдық берсін!

Бастарыңа амандық берсін!
Қызметтеріңе табыс берсін!
Қол жеткісіз ырыс берсін!
Дастархандарың тоқ болсын!
Уайым-қайғыларың жоқ болсын!
Отбастарың шуылдап,
Күлшашарларың көп болсын!
Бақ-дәулет берсін бастарыңа,
Ғұмыр берсін жастарыңа!
Пәле-жала, жын-шайтан,
Жоламасын қастарыңа!
Аллау әкбар!...

* * *

Жас келіннің батасы,
Жастардың көп қатасы.
Жек көрмейді баласын.
Анасы мен атасы.
Балалар, көтер қолыңды,
Қайырлы құтты жолыңды,
Ием берсін мал мен бас,
Толтырсын оң мен солыңды!
Мен берейін батамды,
Кішіпейіл болып, келінжан,
Сыйла енең мен атаңды.
Кекшіл болма, қарағым,
Кешірер әркім қатаңды!
Бола берсін ойын-той,
Қызықтай тойлау-құрмет қой.
Ақыл, естен айырылмай,
Жастарым еске алып қой.
Қайырлы болсын тойыңыз,
Құдалар кеуде соқтырып,
Құйрық, бауырға тойыңыз!
Аллау әкпәр!

* * *

Келін келді. Той аяқталды. Қыз сәукелесін шешіп, басына әшекейлі желек жамылды. Ол оны бір жылға дейін, яғни тұңғыш сәбилі болғанға дейін басынан тастамайды. Қайын атасы мен қайын ағасының төріне шықпайды, үлкендердің алдарынан кесе өтпейді. Ибалық сақтайды. Тек бөпелі болғаннан кейін енесі келінін төрге оздырады, жекжат-жұрағаттарын шақырып, келінінің енді өзі сияқты ана

болғандығын сый-сияпатымен жария етеді. Өмір осылай жалғаса береді. Тек сол өмірдің сәні болғай, жақсы дәстүр тозбағай, ұрпақ азбағай, құрметті оқушы!

ЕЛ АУЗЫНАН БІР ҮЗІК

Оң бесте — отау иесі.

* * *

Құда болмай, құл билігін сұра,
құда болған соң құл да болса сыйла.

* * *

Үйленудің қуанышы мәңгілік.

* * *

Төліме қарап қызын ал,
сөзүна қарап қару ас.

* * *

Аяғың көріп асын іш,

* * *

Шешесін көріп қызын ал.

* * *

Қалыңсыз қыз болса да,
кәдесіз күйеу болмайды.

* * *

Күйеу келсе қыз тұрмас,
бесін келсе күн тұрмас.

* * *

Анасы киген сәукелені
сіндігі де киеді.

* * *

Отырған қыз орынын табар.

* * *

Қалыңдығына өкпелеген күйеу,
қайнағасына сәлем бермейді.

* * *

Қызынды құтты орынға қондырғанша күт,
ұлынды отау иесі болғанша күт.

* * *

Күйеу — жолдасымен,
қыз — жасауымен.

* * *

Жақсы қыздың жасауын
Жақын-жаран жасайды.
Жаман қыздың жасауын
сұран-тілсн жасайды.

* * *

Отаулап берген қыздың
отын, суы аз болмас.

* * *

Аты, тоны сай кісі,
Жиын, тойға барысар.
Ұлы, қызы бар кісі,
құдалыққа барысар.

* * *

Келіннің бетін кім бұрын апса, сол ыстық.

* * *

Құданы құдайдай күт.

* * *

Құданы құдай қосады, үйірі басқаны нөқта қосады.

* * *

Құданы құдай қосады, досты періште қосады.

* * *

Құдалық белгісі — сый, сыйыт, қоңыс белгісі — бейіт.

* * *

Құдағи сыйымен жарасады, қуырдақ майымен жарасады.

* * *

Құдандалының малы бір, айтушы достың жаны бір.

* * *

Алыс жерге құда болсаң, түйе-түйе ас келер,
жақын жерге құда болсаң, түйе-түйе сөз келер.

* * *

Құданың құдасы — құнан қойдың сорпасы.

* * *

Көп беріп, көргендіден қыз алсаң,
тік тұрып мейманыңа қызмет етер.
Аз беріп, көргенсізден қыз алсаң,
Байының қойнына бір жатқанын міндет етер.

* * *

Құдашамен құда ойнар, қу шөппен бөрі ойнар.

* * *

Қайындағы күйсуден қарғылаған тазы артық.

* * *

Қыз бала өкпеші болса, қалыңмалы көп болар,
Ер бала өкпеші болса, ырысқа кесір болар.

* * *

Қызға бергенді қыз өтер.

* * *

Қызы бардың — назы бар.

* * *

Күйеу — жүз жылдық, құда — мың жылдық.

* * *

Ат өлсе де кәде өлмейді.

* * *

Өлі-тірі кірген соң, өлген күйеу жатпайды.

* * *

Көріп алсаң, көріктіні ал,
Көрмей алсаң тектіні ал.
Таба алсаң таспа сыртты құбаны ал,
Таппасаң азбас, тозбас қараны ал.

* * *

Әркімдікі өзіне, ай көрінер көзіне.

* * *

Өнерсіз қыздан без,
Өнегесіз ұлдан без.

* * *

Қыз кезінде бәрі жақсы,
Жаман қатын қайдан шығады.

* * *

Сом темірге балға бер, сомсынғанға тәңір бер.

* * *

Су сүзілмейді, сүйек үзілмейді.

* * *

Боқ жағылған нетеді?—
Жуса кетеді.
Ат тағылған нетеді?—
Сүйегімен өтеді.

* * *

Бір қыздың тойы болса, қырық қыздың басы ауырады.

* * *

Күйеудің атымен күл тасы

* * *

Қыз — өріс, ұл — қоныс.

* * *

Қыздан қалыңмал алып, ешкім пайда қылмайды.

* * *

Бірінші байлық — денсаулық.
Екінші байлық — ақ жаулық.
Үшінші байлық — он саулық.

* * *

Қарыздан да қатын ал,
Қатының қалар жаныңда.

* * *

Құдасымен құдай ұрған ұрысады.

* * *

Тойға барсаң бұрын бар,
Бұрын барсаң орын бар.

* * *

Қайта шапқан жау жаман,
Қайтып келген қыз жаман.

* * *

Есік көргенді алма, бесік көргенді ал.

* * *

Кедейдің әйелі әлсе басы қаңғырады,
байдың әйелі әлсе төсегі жаңғырады.

* * *

Құдаң кұрдасындай болсын,
құдағиың сырласындай болсын.

* * *

Жаман құданды өкпелетсең,
жақсы құдаңның көңілі қалады.

* * *

Бастапқы қызыңды жасауымен ұзат,
соңғы қызыңның өтеуіне жақсы.

* * *

Екі бай құда болса, арасында жорға жүреді.
Екі жарлы құда болса, арасында дорба жүреді.
Бай мен жарлы құда болса айрылыса алмай зорға жүреді.

МАЗМҰНЫ

Қызды ауылда күнде қызық	3
Ұлды ұяға, қызды қияға	11
Ы. Алтынсарин. Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркі...	12
Н.И. Гродеков. Сырдария облысының қырғыздары мен қара қырғыз дары. Бірінші том. Әдеп-ғұрыптары (Ауд. Ш Керімов)	21
Л.Ф. Баллюзек. Кіші орда қазақтарында заң ретінде жүрген, тіпті қазір де кездесетін, халықтық дәстүрлер (Ауд. С.Бақтыгереев)	35
К. Халиди. Қалыңмал (Ауд. Б. Төтенаев).	39
Той, той, тойлаңыз	47
Құда қақпай	48
Сыңсу	50
Аушадияр	60
Жар-жар	64
Той бастар	74
Бет ашар	81
Баға	100
Ел аузынан бір үзік	108

Учебное издание

КАЗАХСКАЯ СВАДЬБА: ОБРЯДЫ И ТРАДИЦИИ

(на казахском языке)

Суретшісі М. Ысқақов,
Көркемдеуші редакторы С. Әлиев
Техникалық редакторы Н. Мельник

ИБ N 108

Теруге 15.05.92 жіберілді. Басуға 12.09.92. қол қойылды. Пішімі. 84x108¹/32. Баспаханалық қағаз. Өріп түрі «Тип Таймс». Шығмыққы басылм. Шартты баспа табағы 5,83. Шартты бояуды беттанбасы. 6,63. Еселтік баспа табағы 8,1. Таралымы 100000 дана. №499 тапсырыс. Барасы келісім бойынша.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің «Ана тілі» баспасы. 480124. Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143 үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің полиграфкомбинаты. 480002. Алматы қаласы, Мақатаев көшесі. 4: үй.

Қазіргі жариялылық жалған болмай, тәңірім қолдаса, халқымыздың ұлттық табиғаатымен енді қайта табысармыз, жақсы дәстүрімізді қайтадан жаңғыртып, қазақ деген халқыңыз осы дегізерліктей өз мінез, өз болмысымызды табармыз. Осы кітапты парақтай отырып, әжелерім мен жеңгелерімнің көңіліме мәңгі ұялап қалған әңгімелерін есіме түсірдім, өзімнің жастық шағымды көз алдыма келтірдім. Өмір — алапат ағыс, әр халық өзінің ұлттық мәдениетімен, ұлттық дәстүрімен дараланбаса, сол алапат ағыстың арасында жұтылып кетеді-ау деп ойладым. Жүрегім қағып, тынысым тарылғандай болды. Дегенмен, бүгінгі өміріміздегі жылы лепке жапынымды тостым. Содан үміттендім. Үкілі жас отауға әжелік ақ батамды бағыштап, үмітім алдамағай деп тіледім.

Қазақстанның халық жазушысы

М. Сақимжанқызы

Халық тұрмысында ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлердің, жол-жоралғылардың ішінде қалыңдық таңдап, келін түсіруге, үйлену тойын өткізуге қатыстылары айрықша орын алады. Жинақта, міне, осы құда түсіп, жаушыжіберу, есік-төр көрсету тойы, ұрын той, ең соңында қыз ұзату мен келін түсіру тойы сияқты сән-салтанаттардың қалай өткізілетіндігі кең суреттеледі. Б. Алтынсариннің, Н.И. Гродековтің, Л.Ф. Баллюзектің және Қ. Халидидің еңбектерінде шеге шапан кигізу, құйрық-бауыр жесісу, бақан салу, «мұрындық ана» атану, кемпір өлтіріп, ит ырылдану сияқты толып жатқан кәделерге анықтамалар беріледі. Екінші бөлімде үйлену салт жырлары ұсынылып отыр.

Жинақ халқымыздың ұлттық дәстүріментанысуға құмар студент жастар мен қалың оқырман қауымға арналған.